KERESZTÉNY MAGVETŐ

LI. évfolyam. Szeptember—December 5—6. füzet.

I. Ferencz József.

Zsigmond királyunkról írja Horváth Mihály, hogy bár uralkodása kezdetén az ifjúi fegyelmezetlenségből folyó okokból ismételten keserű összeütközésbe jött a nemzettel, mégis »bőven megsiratva« helyeztetett sirjába. A nagy történetírónak ezek a szavai többé-kevésbé I. Ferencz Józsefre is állanak; 68 esztendővel ezelőtt keserű összeütközésben a nemzettel, lépett a Habsburgok trónjára s mikor ez időtartamában is páratlannak mondható uralkodás után megtért őseihez, egy a gyászban és fájdalomban egységes nemzetet talált koporsója körül, melyet a magyar nemzet bőséges könnyeitől öntözötten helyeztek el a kapucinusok sirboltjába. És a nemzet érzésének e változása I. Ferencz Józseffel szemben éppen annyira természetes volt, mint annak idején Zsigmonddal szemben. Érdekes ugyanis, hogy e két király pályája egyébként is sok hasonlóságot mutat. Zsigmond volt az első királyunk, ki, mint a nyugat római birodalom császára, a magyarságot a németséggel élénkebb szellemi és gazdasági kapcsolatba hozta. Több, mint 400 esztendő mulva, ezt a kapcsolatot újította fel I. Ferencz József az érdekek ugyanazonosságán alapuló abban a szövetségben, melyet Európa békéjének biztositására a regenerált német birodalom első császárával egy zseniális magyar államférfiu közvetitésével kötött. Zsigmond a magyarság befolyásával, hatalmi súlya érvényesülésével érte el, hogy a »szent birodalom« császárává koronázták, amit ő maga azzal ismert el, hogy a regensburgi koronázó gyűlésen

kiválóan megkülönböztette, mint összes alattvalói között legértékesebbeket a vele nagy dísszel és fénnyel odament magyar urakat. I. Ferencz József magyar földön, Buda várában fogadta a nagy német birodalom nagy uralkodóját, aki, mint öreg barátja hű szövetségese 1897 szept. 15-én a magyarság kiváló katonai és szellemi erényeinek hódolva pecsételte meg és tette megingathatatlanná a szövetségi viszonyt.

Bevallhatjuk, hogy Magyarország közszelleme sem akkor, sem I. Ferencz József idejében nem bánta meg a németséggel való szellemi érintkezést, melynek közvetlen hatása mindig a *gondolatszabadságnak* egy bizonyos érvényesülésében nyilvánult meg, tehát *abban az irányban, amit a politikai tudomány terminologiájában a liberáliz-mus szó jelent.* Persze, hogy az más volt a Zsigmond idejében és ismét más napjainkban, de mindig bizonyos felszabadulást jelentett magukat túlélt befolyások és uralmak nyüge alól. Zsigmond alatt ez a felszabadulás a városi életet juttatva jelentékeny fejlődéshez, I. Ferencz József idejében a kultúra befolyását növelte meg minden vonalon. És ennél a pontnál jelentkezik legérdekesebben, de egyszersmind legharmonikusabban az I. Ferencz József uralkodási egyéniségének kiválósága. Ő, aki magát első sorban katonának tekintette és par excellence annak kívánta a közönség által tekintetni, áldozatkész pátronusa, bőkezű mecenása, sőt — ami értékben jóval többet jelent, — atyai gondosságu megértője és minden póz nélkül való méltányolója volt minden kulturtörekvésnek. Érteni és érezni látszott azt, hogy ha a katonának a béke biztosításában és védelmében áll a feladata: ezt a feladatot nem töltheti be hiven a tömegek kulturális színvonalának emelése nélkül, ami mint szükségképpen a kölcsönös megértés elősegítésére vezet, azonképpen feltételezi a gondolatvilágnak azt a kötetlenségét, a szellemnek azt a szabadságát, ami nélkül fejlődés el nem képzelhető, kulturális haladás éppen nem lehetséges.

És nem volna nehéz bizonyítani, hogy mindennek átérzése, megértése tette I. Ferencz Józsefet a német-szövetség s ezzel *a nemes tartalmu nyugati befolyás* irá-

nyában olyan megértővé s ez tette a szövetséget az érdekek természetes azonosságán kivül annyira bensővé és megingathatatlanná.

Midőn búcsúzunk I. Ferencz József csaknem 68 évre terjedett uralkodása alatt annyira megszokottá vált és megszokottsága miatt szinte nélkülözhetetlennek hitt földi alakjától, ezektől a gondolatoktól áthatva kisérjük őt az örökkévalóság kárpitjáig. Ezek a gondolatok folynak egyházunk szelleméből, múltjának hagyományaiból s mert ezek révén a szabaddá vált gondolat által magunkénak tudtuk I. Ferencz Józsefet, a búcsú sulyos fájdalommal nehezül lelkünkre. De vigasztal az, hogy az a gondolat, mely létrehozta ezt a kis egyházat, *örök* s az örökkévalóságban társa az elköltözött nagy király halhatatlan emlékének, melyet a nemesek, jók és igazak mindenkoron áldani s a gondolatszabadság és szellemi haladás Őt vezető irányelveinek követése által megbecsülni fognak.

V. A.

Ima.

1916 november 30-án, Ő felsége temetése napján tartott isten-tiszteleten a kolozsvári templomban mondotta: Ferencz József.

Minden hatalomnak örök forrása, királyok királya, nagy Isten, Atyánk az Ur Jézus által! Mélységes bánattal szivünkben borulunk le előtted a te tiszteletedre és imádásodra rendelt e szent hajlékban, hogy itt együtt megsirassuk áldott jó öreg Királyunkat, aki a te hivó szavadra mindnyájunk megmérhetetlen fájdalmára megtért őseihez s éppen ez órában helyezik el porait székhelyén a Habsburgok sirboltjába.

De ha könnyezve is, elébb mégis hálára nyitjuk meg ajkainkat s dicsőitve áldunk téged Világok Kormányzója, népek és nemzetek sorsának intézője! gondviselésedért és kegyelmedért, hogy a megdicsőültben egy oly bölcs, minden emberi erényekkel gazdag, mély belátásu s főleg nemes szivü uralkodót adtál nekünk, hazánknak és nemzetünknek, akinek neve aranybetűkkel lesz beírva a történet könyvébe s legjobb királyaink között fogják emlegetni a késő nemzedékek is időtlen időkig.

Pedig te tudod, óh Uram, mert előtted nincs titok, ismered az embereknek legelrejtettebb gondolatait és érzelmeit is, te tudod, hogy kezdetben, mikor most siratott királyunk 68 évvel ezelőtt, 18 éves korában — trónra lépett, nem volt oka nemzetünknek őt örömmel üdvözölni, sőt majdnem két évtizeden át inkább félelemmel, mint szeretettel hajlott meg előtte. Nehéz, súlyos idők voltak ezek, melyekben már-már veszendőbe ment hazánk függetlensége és szabadsága, de megingatták a trónt is. Ezt belátva az idvezült bölcs király is s újabb meg újabb kisérletek után meggyőződve arról, hogy a trónnak nem

a fegyverek, hanem a népek szeretete a legerősebb biztosítéka, nem késett útját és módját találni annak, hogy nemzetünkkel kibéküljön, amit bölcsességével meg is talált; mert elismerve annak törvényes jogait, a Szent István koronájával magát megkoronáztatta.

Mi Urunk Istenünk! te láttad, hogy mily fénnyel és pompával folyt le ez ünnepély és mily öröme telt abban nemzetünknek. Láttad azt is, hogy e pillanattól kezdve mennyire összeforrt a király és nemzet szive, hogy ha időközben támadtak is még nem egyszer nehéz kérdések, azt többé semmi meg nem zavarta.

Ennek köszönhetjük azt a fejlődést és haladást, melyet hazánk és nemzetünk azóta tett anyagilag és szellemileg egyaránt, aminek előmozditására, népei boldogitására senki többet nem tehetett volna, mint amennyit legalkotmányosabb király elnevezéssel megtisztelt uralkodónk tett.

És tette mindezt, szerető szent Atyánk! azzal a ritka önfegyelmezettséggel és lelki erővel, amelyek csak a te választottaid tulajdonai. Oh, mert hányszor volt páratlanul hosszú időre terjedt uralkodása alatt a legnagyobb megpróbáltatásoknak kitéve elhatározásaiban, hogy a felmerült kérdések között mit és miként döntsön, hogy irányitsa a dolgokat, hogy azok birodalmának javára, előmenetelére, népeinek boldogítására legyenek, de mély belátásával, minden körülmény megfontolásával, szivének a jóért és igazért dobogásával mindig el is találta elhatározásaiban a legjobbat, a dolgok intézésében a helyzetnek legmegfelelőbbet... És minő nagy lelki erőre volt szüksége, hogy elviselje azokat a csapásokat, amelyek őt magát családjában érték, trónörökös fiát, akit nemzetünk szivében már meg is koronázott volt, férfi korának teljességében, elveszítvén; áldott lelkü hitvese, felejthetetlen Erzsébet királynénk orgyilkos kezének áldozatul esvén, minő nagy lelki erőre volt szüksége, hogy ilyen csapások alatt össze ne roskadjon. De nem roskadott össze, mert azzal a mély vallásos érzéssel s Benned bizó erős hittel, amelyek őt más erényei mellett ékesitették, meg tudott nyugodni a te akaratodon és ez erőt adott neki a legsulyo-

sabb csapások elhordozására is, nemcsak, hanem nem engedték lankadni kötelességei teljesitésében sem, annyira, hogy még halálát megelőző napokon is ott ült dolgozó asztala mellett, országos gondjaival foglalkozott, sőt életének utolsó napján is kész volt kihallgatást adni, csak annyit mondván: fáradt vagyok.

Mindezeket így elgondolva, szerető szent Atyánk, Istenünk! bizony nincsenek elég könnyeink megsiratni nagy és dicső királyunk halálát. És ami még méltán nevelheti fájdalmunkat, hogy ő, aki egész életében a békét munkálta, minden cselekedete annak fentartására irányult s ha a körülmények mégis azt parancsolták, hogy fegyvert fogjon és fegyverre szólítsa népeit, ezt sem azért tette, hogy dicsőségét növelje, erre szüksége nem volt, mert előtte a legnagyobb tisztelettel hajoltak meg nemcsak saját birodalmának népei, hanem más országok népei s még uralkodói is, — hanem tette azért, hogy a békét biztosítsa, méltán nevelheti hát fájdalmunkat az, hogy a békének ez az apostoli fejedelme, világot rengető harc és háború, ágyudörej között volt kénytelen szemeit lehunyni. Ez egyedül csak ez tehette halálát rá nézve fájdalmassá, mert a halál különben csak mint egy fehér galamb szállott reá s minden nagyobb kin és szenvedés nélkül csak elaludt. Miként dicső uralkodásáért, szintugy szép haláláért is légy hát áldva, légy magasztalva életnek és halálnak Ura, nagykegyelmű Isten!

Egyszersmind kérünk, hogy enyhítsd fájdalmát az uralkodó háznak, mely gyászt öltött e nagy vesztesége felett. Enyhítsd fájdalmát azzal a tudattal is, hogy gyászában a megdicsőült fejedelem jogara alatt élt népek milliói osztoznak s könnyei nem omlanak sűrűbben, mint nemzetünk könnyei. Enyhítsd a mi fájdalmunkat is azzal a reménnyel, amelyet bizonyára sirjába is magával vitt a nagy király, hogy azok a diadalok, amelyeket vitéz katonáink az ő felhivására édes hazánk védelmében s hűséges szövetségeseink hadseregei eddig a csatatereken ellenségeinken arattak s hisszük, hogy a te segedelmeddel továbbra is aratni fognak, végre is meghozzák a várva várt békét, amelyet megdicsőült Királyunk, ki koránál

fogva már nem vehetett tényleges részt annak kivivásában, velünk együtt mindennapi imájába foglalt s hiszszük, hogy azért ott fenn a szellemek hazájában is — hová lelke elszállt — imádkozni fog.

Terjeszd ki gondviselésedet az új Hadúr, a trónt jog szerint már elfoglalt ifjú királyunk felett is, akit alattvalói hűségünkről biztosítva, az Ő uralkodására is minden áldásodat kérjük. Cselekedd, hogy amit dicső elődje nem érhetett meg, az évek óta tartó véres háború teljes diadalunkkal mielőbb véget érjen, a háború fúriáit örökre elűzzék a béke angyalai a földről s a nemsokára megkoronázandó új uralkodó minden gondját a jogara alatt élő népek boldogitására fordithassa és amint kilátásba is helyezte, hazánk fővárosában is többet tartózkodva, abban a szép budai várkastélyban s egész hazánkban megújúljanak a Mátyás király napjai.

Ez imában megsiratott, felejthetetlen nagy királyunk porainak pedig adj csendes nyugodalmat, halhatatlan lelkének örök üdvösséget. Szent fiad, az Ur Jézus nevében kérünk, hallgasd meg áhitattal telt s könnyekkel áztatott könyörgésünket. Mi Atyánk stb.

Rousseau tanulmányok.

Irta: **Dr. Kemény Gábor.**

—. Befejező közlemény. —

Abból, hogy az üdv forrása a katolikus egyház, következik, hogy a szakadás előidézőit (les auteurs de la separation) el kell ítélni, mint újítókat, kik elhagyták az ősi hitet és minden hivatás nélkül mint Isten küldöttjei kérkedtek és a népeket akarták oktatni. Ezek az újítók különösen lázadásuk kezdetén csak kis számmal voltak és küzdöttek azon egyház ellen, melyet Jézus alapított. Az igazi meggyőződés és tudás biztosan vissza fogja vezetni az egyházba azokat, kik oly szerencsétlenek voltak, hogy az egyháztól elszakadt szektákban születtek.

Nagy tévedésben van Rousseau, midőn azt hirdeti, hogy a dogmák nincsenek befolyással az erkölcsre, hogy minden vallás jó, ha Istennek megadják a kellő tiszteletet; a dogmákat Rousseau sem el nem veti, sem el nem hiszi; *azonban elveti azt a kényszerűséget, mely szerint alá kell vetni magunkat a dogmáknak;* szerinte ugyanis ez a kényszerűség ellenkezik Isten igazságos voltával; a türelmetlenség dogmája egy részt kegyetlen, másrészt ellenkezik a jó erkölccsel, mert az embereket egymás ellen fegyverzi fel; *a polgári és egyházi türelmesség* között különbséget tenni: gyermekesnek és hiábavalónak tartja; követni kell tehát kinek-kinek azt a vallást, amelyben született és elhagyni egyik vallást a másik kedvéért mindig megbocsáthatatlan önhittségre vall. A Censure Rousseaunak ezen tételeire csak azzal tud felelni, hogy botrányosak, hogy az embereket kárhozatba viszik, biztosítván őket arról, hogy a keresztény hit nélkül is meg lehet találni az üdvösség útját.

Rousseau nézetei kedveznek a vallásra vonatkozó min-

den tévelygésnek; ő ugyanis azon ürügy alatt, hogy mindenkivel azt a vallást követeli, melyben született, *a legveszedelmesebb kételkedés elvét viszi a vallásba.*

C) Világos az elmondottakból, hogy Rousseau könyve kiadása által sulyos bünt követett el *az egyház ellen,* de egyszersmind *az állam ellen is.* Megzavarta az állami rendet, nem engedelmeskedett a törvényeknek, az engedetlenség lejtőjére vezette a polgárokat. Mily veszedelmesek az államra annak az Émile-nek elvei, ki semmi foglalkozást nem becsül, *csak a függetlenséget* és csak azzal gondol, hogy munkájával étvágyát és egészségét helyreállítsa. Rousseau ugyanis »a hatalomban mindenkit részesíteni szeretne«. »Émile nem hiszi, hogy a monarchiák még sokáig tartsanak.« »A király, ha jót akarna tenni, lemondana.« Ilyen elvekkel az embereket anarchiára izgatja és arra a vadállati életre, melynek szerző egy régebben kiadott művében zeng dicsőitő himnuszt és amely könyv telve volt bizarr túlzásokkal. Ez a könyv a másik mű eszméinek tovább fejlesztése és veszedelmes alkalmazása. Ezen elveket tartották szem előtt a király és környezete, midőn junius 9-én a szerzőt és művét bejelentvén a parlamentnek, azzal vádolták, hogy tételei hamis színben tüntetik fel a királyi tekintélyt, veszélyeztetik a népeknek a királyokkal szemben érzett tiszteletét és szeretetét. A Példabeszédek könyve VIII. 15. szerint »általam uralkodnak királyok és hoznak a törvényhozók igazságos törvényeket«. Szent Pál azt mondja a rómaiakhoz írt levelében, hogy mindenki legyen alávetve egy magasabb rend hatalmának, mert nincs oly hatalom, mely ne Istentől jönne. *Tehát maga Isten rendeli a földi hatalmat is; aki tehát a földi hatalmaknak ellenszegül, Isten rendeletével áll szemben.* Igy Rousseau művének kiadásával önmaga mondott magáról ítéletet.

Ime, *hogyan csatlakoznak* a szorosan vett *vallási érvelésekhez* az egyház- és állampolitikai szempontok alá eső argumentumok is. A Censure azzal az óhajtással végződik: »vajha az Úr, ki nem akarja a gonosz halálát, kigyógyítaná őt ezen elvakult őrjöngésből, ezen vad fanatizmusból és megtérítené őt az igaz keresztény vallásnak.

Kiadatott e könyv a theologiai facultas dékánjainak és doktorainak 1762 aug. 20-án hozott határozata alapján.«

A Censure rövid jellemzése.

A Censure részletesebb kommentálása nincs szándékomban. Nem ragaszkodtam szószerint való közléséhez, mert akkor magának az Emile-nek, főleg pedig a savoyai vikárius vallomásának számos részletét kellett volna idéznem; ugyanis maga a Censure is bőségesen halmoz fel idézeteket a kifogásolt részekből. A Censure közlésében oly csoportosításra törekedtem, mely megvilágítja azokat a szempontokat, melyek a cáfolatot irányították. A Censure érvei között a voltaképpeni *teológiai szempontok nem a főteret foglalták el;* nagyobb helyet foglalnak el azok az érvek, melyek *az egyház hatalmát* vannak hivatva megvédeni. Rousseau *elveti a revelation*-t, tehát támadni kell őt, mert a katolikus hitet alapjában sértette meg. Rousseau *elveti a csodákat.* Ez ellen már nagyobb fegyverzettel kell küzdeni, mert a csodák képezik alapját az egyház tekintélyének és hatalmának. Rousseau hangoztatja a türelmességet. Ez is gyökeres támadás az egyház tekintélye ellen, mert hiszen senkinek sem szabad az üdvösséget a katolikus egyházon kívül keresni. De Rousseau legjobban az által tüzeli harcra ellenfeleit, hogy a papok közvetítő szerepét fölöslegesnek tartván, *a szabad vizsgálódás* mellett tör lándzsát. Az egyén ily szabadsága és *a szabadság nyomán fellépő kétely* veszedelmes eszméknek lehet forrásává. E veszedelem ellen már együtt küzd *az egyház és az állam.* E téren már Rousseau nemcsak az egyház, de az állam biztonságát is veszélyezteti. A harc e stádiumában a Censure már a szentírásból vett idézetekkel próbálja bizonyítani a királyságok isteni eredetét. A Censure végső sorai tárják fel a fő célt: *az egymást kölcsönösen védő államnak és egyháznak küzdelmét az újító ellen.* Mint ilyen a Censure alaposan átgondolt és sok lendülettel megírt munka. A fő célt következetesen szem előtt tartja, de hogy érvei a boncoló elme kritikáját nem állják ki, az természetes. A tekintélyromboló Rousseau ellen harcolván, kénytelen sok esetben

maga is a tekintélyre hivatkozni. Így tehát a Censure nézőpontjai, ha teológiai tekintetben helyénvalók is, de a tárgyilagos kritika szempontjából korlátoltak, vagy legalább is: korlátozottak.

Az Emile megjelenésével kapcsolatos harcok.

Tekintsünk egy rövid pillantást azokra a harcokra, melyek az Emile megjelenését megelőzték és követték. Rousseau nem akarta az Emile-t Párisban kiadni, hanem csak Amsterdamban. De Luxembourg marschal és felesége vállalják magukra a kinyomatást és egy párisi kiadóval is kötnek szerződést. Hogy a könyv kinyomatása körül miért merülnek fel újabb és újabb nehézségek, ez a kérdés homályban marad. Duchesné, a párisi kiadó egymásután küldi Rousseaunak a nyomtatvány-mintákat s midőn Rousseau kiválasztván egyet, visszaküldi azokat, a kiadó még mindig nem fog a munkához, hanem újra mintákat küldözget választás végett. Rousseaut igen zaklatja e titokzatosság, de Luxembourgékat nem meri kérdéseivel zaklatni. Így Rousseau igyekszik magát megnyugtatni, tovább írja művét és tovább válogatja a hozzá küldött nyomtatvány-mintákat. A szerződés szerint a párisi kiadó által már kinyomtatott részeket küldték el Neaulme amsterdami kiadóhoz. Kinek lehetett az érdeke, hogy a párisi kiadás előbb készüljön el, mint az amsterdami, ez nehezen tisztázható kérdés. Két héttel az Emile megjelenése után, 1762 jun. 8-án megjelenik a párisi parlament által kiadott elfogatási parancs; junius 7-én jönnek össze a párisi teológiai fakultás képviselői és Gervaise már bőséges idézetekkel tudja bizonyítani egy *bűneiről közismert* író újabb művének elterjedését. Julius 1-én a teológiai fakultás közgyűlésén Gervaise már egy nagy discoursban képes a *szörnyeteg* Rousseau munkáját ismertetni. A tények e gyors egymásutánjából következik, hogy *Rousseau művét ellenségei már a kinyomtatás előtt megszerezték és az elfogató parancsot, valamint a cáfolatokat is előkészítették.* Hogyan szerezték meg a kéziratot, arra nincs biztos adatunk, de az tény, hogy Rousseau Luxembourgéknak is felolvasta s több barát-

jának is megmutatta a készülő mű egyes részleteit.[3] *Nagyon sokat jelentő a mű megjelenése után a barátok óvatossága.* De Boufflersné, ki Rousseaunak azt írja, hogy az Emile szerzője szobrot érdemelne, arra kéri őt, hogy e levelet küldje vissza. D'Alembert, ki elismeri levelében Rousseau fensőbbségét, nem meri nevét aláírni. Mathas, kit Rousseau megajándékoz az Emile egy példányával, a könyv eladása előtt kölcsön adja a művet De Blairenek, a főtörvényszék tanácsosának. Rousseau megtudja, hogy De Blaire e szavakkal adja vissza az Emilet: „Mathas úr, ez nagyon szép könyv, de róla rövid idő mulva többet fognak beszélni, mint amennyi a szerző érdekében kívánatos volna." Rousseau nem kételkedik *de Choiseul* miniszter jóindulatában és hiszi, hogy ez megsegíti *de Pompadourné* rosszakarata ellen. A titokzatos suttogások, a kétes értékű bókok után eljön a szomorú valóság: Rousseaunak menekülnie kell. Junius 9. délelőtt 10 órára van kiadva az elfogatási parancs, de Rousseau csak délután 4 órakor hagyja el Montmorencyt. Barátai, főleg Conti herceg, legalább annyit tehetnek érte, hogy futni hagyják. Rousseaut viszont csak az birja rá a menekülésre, hogy elfogatván ne legyen kénytelen vallomást tenni azon barátairól, kik tudtak Emile-ről; főleg De Luxembourgnét akarta e gyanutól kimélni. Rousseau tisztelettel s egyben bizalmatlansággal viseltetik e nő iránt. Az Emile megjelenését követő titokzatos homály, a barátok tartózkodása, Malesherbes leveleinek Rousseautól való visszakérése, mások figyelmeztetése, hogy mene-

[3] Hogy R. tulságos bizalma mily bonyodalmaknak lehetett okozója, az eléggé sejthető abból a „kis eseményből", melyet R. Vallomásainak XI. K.-ben mond el a Társadalmi Szerződés kéziratáról. „Adtam jól becsomagolva Davoisin-nak, a Vaud vidéki lelkésznek és hollandiai követség káplánjának, ki meglátogatott néha és aki magára vállalta, hogy elküldi Rey-nek, kivel összeköttetésben volt. A vámsorompón átmenve csomagja kiesett és a vámhivatalnokok keze közé került, kik fölnyitották, megvizsgálták és visszaadták mindjárt, midőn a követség nevében követelte; ez lehetővé tette, hogy ő maga is átolvassa, miként őszintén bevallotta, nagy dicséretet mondva a műről, de egy szó kritikát vagy kifogást nem tett ellene, kétségkivül visszatartva magát a mű megjelenésének idejére, hogy a *kereszténység bosszulója lehessen*."

küljön, — *nem maradnak nyom nélkül Rousseau lelkében.* Üldözési mánia kínozza és Luxembourgnét is üldözői közt látja. Ekkor kezdenek Rousseaun Möbius szerint a *paranoia* jelei mutatkozni.[4] Rousseau kedélyének változását mindenesetre megmagyarázhatja barátainak magatartása, de valószinü, hogy az Émile és szerzője üldöztetésében politikai okok is közrejátszottak. A jezsuita-rendet feloszlató parlament nem akart oly színben feltünni, mintha eljárása az egyház és vallás ellen irányuló célzattal birna. Példát akart a parlament statuálni arra nézve, hogy menynyire védi az egyházat és a vallást és erre nem volt jobb mód, mint az Emilnek és szerzőjének üldözése. Möbius szerint Rousseauval nem igen lehet elhitetni e politikai okokat; *üldöztetésében csakis személyi motivumokat keres.*[5]

Rousseau és a genfiek.

Tiz nappal a párisi parlament ítélete után, 1762 jun. 19-én a genfiek is kiadják Rousseau ellen az elfogatási parancsot. Jean Robert Tronchin, a hatvanas tanácsnak »petit conseil« tagja és »procureur général« mondja a vádbeszédet. Ennek lényege is az, ami a párisi parlament és teológia ítéleteinek. Rousseau felforgatója az egyházi és társadalmi rendnek, ki nagy ékesszólással hinti el veszedelmes eszméit. Tronchin nem is tudja — úgymond — mily eljárást javasoljon Rousseau ellen? Az elfogatási parancsot fölöslegesnek tartja, miután Párisban úgy is kiadták ezt ellene és vagy a parlament előtt kell megjelennie s akkor nem jelentkezhetik a genfi tanács előtt, vagy itt jelenik meg s akkor a párisi parlament ítélete alól vonja ki magát. Azt ajánlja, hogy »a Társadalmi Szerződés és az Emile megsemmisíttessenek és elégettessenek a legmagasabb igazságszolgáltatás végrehajtója által a városháza előtt, mint olyan könyvek, melyek vakmerőek, botrányosak, erkölcsrontók s veszedelmesek a keresztény vallásra és minden kormányzatra

[4] L. Möbius: „J. J. Rousseau“ Leipzig 1903.
[5] L. i. m. 103. o.

nézve: tiltassék meg továbbá minden könyvkereskedőnek, könyvnyomtatónak és ügynöknek, hogy e könyveket eladja, terjessze, vagy elajándékozza; akiknek talán példányaik vannak a könyvekből, kötelesek azokat a kancelláriának beszolgáltatni, hogy megsemmisíttessenek.«[6] Meghallgatván a közoktatásügy akkori vezetőinek a »seigneurs scholarques«-nek jelentését a két könyvről, a petit conseil elfogadta Tronchin javaslatát, de úgy módosította, hogy, ha Rousseau a város területére lép, elfogassék.[7]

Tronchin unokaöccse volt Teodore Tronchin híres orvosnak, Voltaire barátjának s innen van az a Viridet által is vallott általános vélemény, hogy Voltaire — ki ellensége volt Rousseaunak, mert ez az ő színpadjának erkölcstelenségeitől óhajtotta megmenteni szülővárosát — volt a genfi határozat értelmi szerzője. E szerint Tronchin[8] lett volna Voltaire alattomos terveinek keresztül vivője. Valószinübb azonban Jullien[9] feltevése, mely szerint a Tanács megkapta a genfi köztársaság párisi követe útján a parlamenti ítélet szövegét. Tény, hogy a párisi és genfi ítéletek szövegei majdnem teljesen megegyeznek.

Könnyen megérthetjük, mily fájdalmas érzéssel töltötte el Rousseaut a genfiek ítélete. Erkölcsös és vallásos könyvet akart írni s ime, milyen váratlan vihart aratott! Természetéből kifolyólag türelmes lévén, kínos csodálkozással látta a türelmetlenségnek e megnyilvánulását. Rousseau állandóan a gyermeki hála érzésével nevezte

[6] L. M. Viridet: I. I. Rousseau, Genève 1862, 69. o.

[7] Az erről szóló jegyzőkönyv margóján 1791 márc. 2. kelettel olvassuk, hogy a tekintetes Tanács (manifique conseil) e határozatokat, melyek nem árthatnak e nagy író tisztességének, megsemmisiti.

[8] Ritter „Le Conseil De Genève Jugeant Les Oeuvres De Rousseau" című kiadványában Viridet-vel szembe helyezkedve azt vitatja, hogy Tronchin nem volt ellensége Rousseaunak. Viridet ugyanis T. e szavait: „Nem tudom, mily eljárást kellene alkalmazni Rousseau-val szemben", Ritter szerint félremagyarázza. Ritter közli a Rousseau ellen hozott határozat teljes jegyzőkönyvét, melynek 27. pontja szerint három javaslat merült fel: 1. Hogy Rousseau elfogassék. 2. Hogy ne fogassék el; 3. hogy csak azon esetben fogassék el, ha Genfbe jön. A 3-ik inditványt szavazták meg. Ritter szerint Tronchin a 2-ik inditványt tette.

[9] L. Jullien „Histoire De Genève", 1863, III. R. 145. o.

magát genfi polgárnak és »Discours sur l'inegalité parmi les hommes« című művét is a genfi köztársaságnak ajánlta. Érthető tehát Rousseau fájdalma és méltatlankodó felkiáltása: »Ah! Genfben tehát megengedik kinyomatni egy Voltaire erkölcstelenségeit és elégetik egy polgártársuk írásait! Elítélnek anélkül, hogy kihallgatnának!« Rousseau egy évig vár, remélve, hogy polgártársai megváltoztatják a sújtó ítéletet. A nép hálátlansága azonban nem juttatja őt a kivánt elégtételhez. Rousseau erre lemond genfi polgárjogairól, levélben tudatja ezt egyik tanácsossal, ugyanekkor ezeket írja egyik barátjának: »Ha a kormányzat beszél és az összes polgárok hallgatnak, ez azt jelenti, hogy a haza beszél.«

Az üldözések oka.

Mi lehetett vajjon az oka annak a valóságos hajtóvadászatnak, melyet Rousseau ellen rendeztek? A párisi parlament, a genfi Tanács, a Sorbonne, a párisi érsek, a pápa, sőt még a hollandiai kormány is üldözőbe vette. Lehetett-e mindez a barátok cselszövésének következménye? Rousseau felülemelkedvén a felekezetiességen, nem bántja a meglévő vallásokat s hogy mégis az üldözések egész áradata zudúl reá, azt Faguet[10] elfogadhatóan magyarázza azzal, hogy XIV. Lajos kormánya a katolikus kultusz őrének tekinté magát, a »hit egysége a nemzeti egység érdekében« e kormány jelszava és e felfogás szerint felkelőnek tünik fel minden protestáns, minden szabad gondolkodó, jansenista. Faguet e kérdés érintésében egy sajátszerű dolgot emlit fel: Rousseau vakmerőségét növelte a hatalom szemében az, hogy nevét művére kinyomatni merészelte... Voltaire filozófiai műveit sohasem írta alá és mindig letagadta, hogy tőle valók... Montesquieu a L'Esprit des Lois cimű művét Genfben nyomatta ki, de kész volt ezt letagadni... Gaston Maugras »Voltaire et J. J. Rousseau« cimű művében mély meggyőződéssel mondja: »soha egy könyv, mely felkelthette a Sorbonne, vagy a parlament érzékenységét, nem jelent

[10] Faguet: Vie de Rousseau, (Paris 1913) 298. o.

meg szerzőjének nevével, a névtelenség praktikus szokása mindenkit kielégített, első sorban magukat a filozófusokat, kik megmenekültek az üldözésektől, másodszor a kormányzatot, mely elmellőzhette az írók üldözésére irányuló elavult eljárást. Ez a névtelenség nem férhetett össze Rousseau jellemével. De ellentétben állt volna jóhiszeműségével is. Rousseau nem érezte magát vallástalannak, söt áthidalhatatlan ellentétek voltak közte és korának atheista filozófusai közt. Jellemző Rousseaura, amit Legouvé mesél el róla a Temps hasábjain. Egy nap Madame Epinay-nél adott ebéd után, midőn Diderot, d'Holbach, Helvetius dogmatikus hitet tettek az atheismusról és az istenségről, gúnyolódva elméskedtek, Rousseau, ki sokáig hallgatott, egyszerre fölkelt s határozott és komoly hangon mondá: *Nos urim, én hiszem az Istent!* Ez a nyilatkozat hadüzenet volt; e nyilatkozat által Rousseau örökre szakított az encyklopedistákkal.

Miért kellett volna tehát Rousseaunak félnie? Hiszen nyilvános vallomást tett az Emile-ben Istenben való és a lélek halhatatlanságáról való hitéről. Sérelmesek lehettek tehát: 1. a természetes és kinyilatkoztatott vallás közt vont párhuzam, 2. a szabad vizsgálódás módszere, mely őt arra vezette, hogy a természetes vallásnak adjon előnyt; 3. a szabad vizsgálódásból származó támadások, melyek az egyházi és világi hatalmat érhetik. Rousseaut a hitvallomás megtételében és következtetéseiben minden elfogultságon felülemelkedő meggyőződése vezeti. Meggyőződése vezeti akkor is, midőn a vallásokat osztályozván, a természetes vallásnak ad előnyt s mikor a kálvinista vallást, a szabad vizsgálódás jogával rendelkezvén, előbbre helyezi a katolikusnak. Faguet azon feltevése,[11] hogy Rousseau irtózik a katolikus vallástól, nem fogadható el. Rousseau a vallásokat aszerint ítéli meg: mennyiben felelnek meg a józan emberi észnek s mennyiben segítik elő az emberi boldogságot. Ha tehát ő a katolikus vallást nem tartja boldogítónak, ez meggyőződésének és nem mint Faguet gondolja, kálvinista neveltetésének következ-

[11] L. Faguet: Rousseau penseur (Paris, 1913.)

ménye. Rousseau életfilozófiája az ő életének eredménye. Nem kálvinista születése, de szenvedésekkel telt és elmélkedésekkel átszőtt élete e filozófia megteremtője. Talán befolyásolva a milieutől, melyben született, de *Rousseau a maga útján jár, tanul és szenved és a maga útján jut el értékelésekhez* s életének éppen legszebb diadala, hogy bár becsüli a tradiciót, ragaszkodik szüleihez, rokonaihoz, szülővárosához, mégis felül tud emelkedni az előítéleteken... Faguet szerint Rousseau gyülöli a katolikusokat és gyülöli a jezsuitákat és ő, ki ostorozza a katolikus türelmetlenséget, maga is türelmetlen más vallásuakkal szemben. Faguet némi elégtétellel állapítja meg, hogy Rousseau ugyanazon protestáns *türelmetlenségnek* áldozata, mint Servet. Mélységes tévedés. Rousseau sorsa csakugyan hasonló a Servet sorsához, de úgy a katolikus, mint a protestáns türelmetlenség *emberi eltévelyedések* más-más egyház keretében. Ezek ellen kell Rousseaunak küzdenie.

Belső okok.

Miként az ó-korban a gonosz szofisták ezrei között éppen a becsületes Sokratest ítélik el, mint olyant, ki rontja az erkölcsöket; úgy a XVIII. században Rousseaunak, ki életében s műveiben egyaránt küzd az atheizmus ellen, kell a vallástalanság gyanujába esnie s elszenvednie az üldöztetést. Sokrates »*Gnothi szeauton*«-ja veszedelmes tanács, mert az önmegismerés nyomában romlottságukról rántódik le a lepel. Rousseau *raisonja* nem kisebb veszedelmet rejteget. Ennek a raisonnak éles sugarai egy korhadt társadalmi rend szerkezetébe világítanak. Az egyház és királyi udvar jól megértik, hogy e raison sugarai nemcsak *megvilágító*, de *romboló* hatásúak is. Felhangzik tehát a régi vád: »Nem hiszi a mi isteneinket, megrontja az ifjúságot.« Mennyi hasonlóság Sokrates és Rousseau sorsában. S mily jellemzően domborítja ki e hasonló sors Rousseaunak, a *tanítónak* vonásait. Meg van benne a tanító *jóhiszeműsége;* nem érti, miért aratott olyan vihart, mikor ő csak *jót* hirdetett. Meg van benne a tanító *következetessége:* hű marad azon

vezető gondolathoz, mely más műveit is, Émilet is, áthatótta. Meg van benne az *igazsághoz való feltétlen ragaszkodás;* támadások, üldözések csak őt érhetik s nem az igazságot. Meg van benne a tanító *szelídsége;* nem gyűlöli, nem támadja ellenfeleit. Meg van benne a képesség, hogy a rázúduló bajokat *hősiesen* eltűrje. És meg van benne minden haladás ösztönző ereje: *a hit;* alapgondolata, hogy az ember jónak születik, lehet téves, de szentséges a *hite* az emberi élet isteni ideáljaiban. E hitből következik, hogy *maga teremti meg értékeléseit* s hogy *a természetszerűség* elvét az emberi szellem minden alkotásában s első sorban: *a nevelésben* érvényesíti. E hitből következik az is, hogy ez elvet a *vallásba* is beviszi. Ha az elvet ő *isteninek* tartja, miért érdekelné őt az, hogy az állami és egyházi keretek őrzői megbotránkoznak? *Értékelései logikai kényszerűségből, hitelvei belső, lelki szükségből* fakadnak, tehát hajthatatlanul ragaszkodik hozzájuk. *E természetes ragaszkodás* értékmérője a *tanító* örök *missziójának*, mely képessé teszi őt arra, hogy mindig *az összesség* érdekét akarja előmozdítani az ő belső énjéből eredő igazságok segítségével. Rousseaunak az egyházakkal s a hitért való küzdelme tipikusan mutatja, hogy benne meg volt a *tanító missziója*. Tipikus fia Rousseau annak a századnak, melyről Lamartine találóan azt mondja, hogy »csak látszólag szkeptikus, tényleg azonban hivő«. *Hivő* volt Rousseau is, mert ha el is vetette a »kereteket«, de elfogadta a jézusi morált. Hogy mily hivő volt Rousseau s mily módon lett *új hit* teremtőjévé, annak ékes kifejezését találjuk A. Lamartine e soraiban:[12] »J. J. Rousseau nem a törvényekben, hanem a természetben tanulmányozta a politikát. Szabadságszerető érzékeny lélek volt s lelkének nemes emelkedettsége fölemelte mindazoknak szivét, kiket a társadalmi viszonyoknak gyűlöletes egyenlőtlensége kínozott. Az ideál lázadása volt ez a valóság ellen. Ő volt a természet tribunusa, a filozófia Gracchusa; ő nem az intézmények történetét írta meg, hanem ezeknek álomszerű képét alkotá

[12] A. Lamartine: L'Histoire des Girondins, I. 12.

meg. *De ez az álom az égből jött.* Az ő álmában Isten bölcsességét és szeretetének melegét érezzük. Igen, Rousseau az »Est deus in nobis« alapján áll akkor is, midőn műveit írja, akkor is, midőn egyházakkal való harcát megvívja. Ezért dolgozott, tűrt, vitázott s ebben nyugodott meg. Nem volt támadó, nem volt harckereső, de eszméi meggyőzőek, romboló erejűek, új gondolatokat ébresztők és új korszakot előkészítők voltak s ez eléggé megmagyarázza, hogy egyházak és kormányzatok egyenlő harcias hévvel támadtak ellene.

Keresztelésünk érvényessége a katolikus egyházjog és a saját egyházi jogunk szempontjából.

Irta: **Bárka József**.

— Befejező közlemény. —

Vizsgáljuk már most az elmondottakat a saját hittani felfogásunk szempontjából. A keresztség a katolikus felfogás szerint az üdvösség elnyerésére nélkülözhetetlenül szükséges szentség. A római káté szerint az egyház ajtaja.[35] A keresztségnek a katolikus dogmatika szerint igen nagy természetfölötti jelentősége van. A mi felfogásunk ezzel szemben az, hogy a keresztség nem egyéb, mint egy ünnepélyes szertartás, külső jele annak, hogy valaki a »keresztény anyaszentegyházba« ünnepélyesen beavattatik. A keresztelés szertartása »egyedül és önmagában üdvösségre nem vezet«.[36]

Egyházunknak a keresztségről vallott felfogása és tanítása sok átalakuláson ment át. Dávid Ferenc a gyermekek megkeresztelését ellenezte és — felfogásom szerint — ebben a tekintetben közelebb volt az őskereszténységhez, mint a mai unitárizmus. A gyermekkeresztelést Dávid a papság intézményének tartotta[37] és ebben aligha tévedett, mert valószínü a feltevés, hogy a katolikus egyház dogmatikai álláspontjából, azon tanból, hogy a kereszteletlenül meghalt gyermek nem üdvözül, fejlődött ki a gyermekek, illetőleg csecsemők megkeresztelésének szo-

[35] Demkó György i. m. 178. old.

[36] A keresztény hittudomány összege 240. old.

[37] L. Keresztény Magvető 1914. évi 3. füzetében Borbély István dr. cikkét. 130. old.

kása. Az is valószinü, hogy a 17. század elején az unitáriusok közül többen elhagyták a keresztelésnél a trinitárius formát. Legalább erre enged következtetni a complanatio desiana 2. pontja, amelyben az unitáriusok a trinitárius forma használatára köteleztetnek. Bizonyára ez a pont nem ok nélkül került az egyezkedésbe.

Dávid Ferencnek a keresztségről vallott nézeteire nagyon jellemzők azok az argumentumok, amelyeket »De regno Christi« c. művének »Tractatus de praedobaptismo« fejezetében felhoz a csecsemők keresztelése ellen.[38] Csak az keresztelhető meg, — mondja Dávid Ferenc — aki hisz és hitéről tanubizonyságot tesz: aki a vallásos igazságokat ismeri, aki bűneit megbánja és megvallja (externa confessio), vagyis leveti a régi embert és öltözik az új ember ruháiba. Utal Dávid a keresztség erkölcsi jelentőségére, a csecsemőnél pedig erkölcsi jelentőségről nem igen beszélhetünk. Nem szabad a keresztségnek túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítanunk, mert akkor könnyen abba a hibába eshetünk, amelybe a katolikus egyház azon tanításával, hogy keresztség nélkül senki sem üdvözülhet. Mindezek alapján Dávid F. elveti a gyermekkeresztelést és a felnőttek keresztelése mellett foglal állást.[39] Dávid Ferenc a keresztségre vonatkozó nézeteit — amint Borbély dr. is megjegyzi — Servetonak »Restitutio Christianismi« c. művéből merítette. Ez a tény azonban egyáltalában nem csökkenti Dávid Ferenc reformátori nagyságát. Abban tökéletesen igaza volt Servetonak is, Dávidnak is, hogy a csecsemő keresztelés nem őskeresztény-ség, hanem későbbi fejlemény és hogy általa a keresztség

[38] L. K. M. 914. 130. old. dr. Borbély I. cikkét.

[39] Borbély dr. idézett — különben nagyon értékes — dolgozatában a 131. oldalon azt mondja, hogy Dávid szerint a keresztséget a harmincadik életévben kell felvenni. Állításának igazolására idézi D. F. „De regno Christi" c. művéből a következő mondatot: Mysterium magnum est, triginta annorum Christus baptismum accepit, exemplum nobis dans, ac nos ita docens, *non ut trigesimum expectemus annum, sed idoneum Christum confitendi tempus.*" Amint látható, ebben a mondatban éppen az ellenkezője van annak, mint amit Borbély dr. olvasott belőle. Nem a harmincadik életévről, hanem a Krisztus megvallására alkalmas, illetőleg képes életkorról van itt szó s így Borbély dr. említett állítása nyilvánvalóan tévedés.

nagyon sokat veszített *erkölcsi* jelentőségéből és hogy a fejlődés során hova-tovább mindinkább *jogi* jelentőségűvé vált.

A Szentábrahámi-féle »Summa« a keresztséget a »keresztény hitvallás nyilvános és ünnepélyes szimbolumának tartja«.[40] A keresztségben használt víz a tisztaságnak jelképe: »*Valamint a víz a test szennyét lemossa, úgy magoknak az Istenhez térteknek és igaz bűnbánóknak is le kell vetközniök az Istenről való bármely hamis vélekedést és romlott erkölcsöket.*[41] A keresztség a belsőnek jelzésére szolgáló külső cselekvény — mondja tovább a Summa. A *keresztség nem annyira önmagáért szereztetett, mint a jó lelkiismeret kereséséért.*

Kimondja tovább a Szentábrahámi műve, hogy tulajdonképpen a felnőtteket kellene megkeresztelni, mert a csecsemők sem hinni, sem megbánni nem tudnak. Hivatkozik a catechumenatusi intézményre. A csecsemőknél a keresztség nem a megtérésnek, hanem inkább a jelen és a jövő ártatlanságnak jele. A keresztség nem közvetítője a hitnek s nem eszköze az újjászületésnek, egyedül és önmagában üdvösségre nem vezet. Jézus — a Summa szerint — a keresztelés formáját nem határozta meg. Az apostolok a Jézus Krisztus nevére vagy a Krisztusra kereszteltek. A keresztelést azoknak kell végezni, akik a gyülekezetekben tanítanak, vagyis a papoknak. *A keresztelőnek a keresztség felől téves felfogása a keresztséget felvevőnek ártalmára nem lehet.* Nevezetes tétele Szentábrahámi művének azon állítás, hogy a keresztelés által a csecsemők nem valamely felekezetnek, hanem »*az egész keresztény vallásnak ajánltatnak fel*«. Nagyon figyelemreméltó a szóbanforgó szimbolikus könyvnek azon figyelmeztetése, hogy a gyermekek keresztelésénél a formulán — a botránkoztatás elkerülése végett — ne változtassunk. »A gyülekezetek szertartásaiban semmi újitást sem kell meggondolatlanul tenni; ha pedig valamely ilyen dolog látszik megkisértendőnek: ez esetben is az abból folyó

[40] L. magy ford. 237. old.
[41] U. o.

kár és haszon mekkorasága eszélyesen megfontolandó.[42]

Ezt az utolsó tételt azért kell kiemelnünk, mert nyilvánvalóvá teszi, hogy Szentábrahámi a keresztelés formáját (amelyről különben kötelező formában sehol sem szól) nem tartotta lényegesnek és inkább csak a botránkoztatás elkerülése végett ajánlja, hogy a megszokott régi formától senki se térjen el. Annyival is inkább érdemes minden elismerésre Szentábrahámi szabadelvű felfogása, mert — amint tudjuk — művét éppen az elnyomatás és üldöztetés szomorú idejében írta.

Magától értetődik, hogy a katolikus egyháznak a keresztségre vonatkozó dogmatikus álláspontját nem fogadván el, nekünk vissza kell utasítanunk a belőle levont egyházjogi következtetéseket is. A katolikus dogmatikusok szerint a keresztség szentség; a mi hittani felfogásunk szerint *egyszerű szertartás*. A katolikus tan szerint a keresztségben a bűn és annak büntetése elengedtetik. Az eredeti bűnnek vallásrendszerünkben helye nincs s így természetesen annak eltörlésére nincs szükség. A csecsemőnél pedig természetszerűleg más bűnről, mint az eredeti bűnről szó sem lehet. De ha felnőtt egyénről van is szó, akinek már személyi bűnei (peccata personalia) lehetnek, vissza kell utasítanunk azt a lélek nélkül való felfogást, amely egy vallási szertartásnak bűnbocsátó erőt tulajdonít. A Mindenható semmi esetre sem fogja sem a katolikus egyháztól, sem tőlünk megkérdezni, hogy kinek bocsásson meg! Úgy véljük, hogy helyes keresztény etikai felfogás szerint a bűnöknek őszinte megbocsátása és az ezzel összekötött erkölcsi újjászületés lehet az alapja a bűnbocsánatnak, de egy vallási ceremónia semmi esetre. Hasonló alapon nem fogadhatjuk el azt sem, hogy a keresztség által velünk az isteni kegyelem különösképpen közöltetik. Isten az ő kegyelmében állandóan részesít bennünket. Igazakat és bűnösöket egyaránt. Nem hisszük azt sem, hogy az ember a keresztség által újjászületik. Hogy erkölcsileg ki született újra, azt csak az tudja igazán, aki a sziveknek és veséknek vizsgálója. Az *őskeresztény felfogás szerint a belső erkölcsi újjászüle-*

[42] I. m. 243. old.

tésnek volt az eredménye a külső jel: a keresztség felvétele és nem mint a katolikus egyház tanítja megfordítva.

Ha mi így gondolkozunk a keresztségről, akkor természetesen nem tulajdoníthatunk különös fontosságot magának a *keresztelésnek, a szertartásnak sem.* Farizeusi álláspont az, amely a szertartásoknak túlzott, mondhatni üdvözítő erőt tulajdonít. Ez ellen a felfogás ellen küzdött Jézus teljes szivvel és lélekkel és ez ellen akarunk küzdeni mi is a szellem, a lélek fegyvereivel. A katolikus egyházjogászok és moralisták belebonyolódtak a matériának a formának és az intenciónak labirintusába. Mi ezeket a dolgokat nagyon alárendelt jelentőségüeknek tartjuk.

De ha mi teljesen a katolikus egyház dogmatikai és egyházjogi álláspontjára helyezkednénk, akkor is azt kell mondanunk, hogy a katolikus egyházjogászoknak keresztelésünkre vonatkozó álláspontja meglehetősen zavaros és következetlen.

Hanuy dr. az általunk használt formát helytelenül értelmezi, amennyiben azt hiszi, hogy az Atya, Fiú, Szentlélek nálunk azonegy isteni személynek három különböző neve[43] és mégis azt mondják, hogy az általunk használt forma helyes. A forma szempontjából Nyögérnek sincs keresztelésünk ellen kifogása. Ezzel szemben H. Noldin ezt írja: »Ex his deducitur invalide baptisare eum, qui utitur legitima forma, eam tamen alio sensu adhibere intendit.«[44] Hogy mi a formát »alio sensu« használjuk, mint a katolikusok, az egészen bizonyos. Demko dr. is határozottan állítja, hogy mivel az unitáriusok a szentháromságról helytelenül vélekednek, az általuk használt forma helytelen és az általuk kiszolgáltatott keresztség abszolut formában megismétlendő.[45]

Ezzel szemben meg kell állapítanunk, hogy lelkészeink a katolikus egyház által is előírt és használt for-

[43] Hanuy i. m. 117. old.
[44] H. Noldin i. m. 72. old.
[45] Demkó dr. i. m. I. köt. 187. old.

mát használják, bár annak egészen más jelentést tulajdonítanak, mint Hanuy dr. gondolja. A forma szempontjából tehát az általunk kiszolgáltatott keresztséget legfeljebb kétes érvényességűnek mondhatják és a feltételes formában való keresztelést írhatják elő. H. Noldin és Demkó dr. ezzel szemben nagyon is rigorozus, míg Hanuy dr. valamivel liberálisabb álláspontot képviselnek.

Hogy áll most már a dolog az »intentio« szempontjából? Az unitárius lelkész, midőn keresztel, semmi esetre sem gondol arra, hogy ő most csak »fizikai aktust« akar elvégezni a kereszteléssel (intentio externa), hanem teljes tudatában van annak, hogy ő a gyermeket ezen keresztség, mint külső jel, mint látható szertartás által a kereszténység tagjává teszi.[46] Tehát nem lesz a gyermek egyik vagy másik keresztény egyháznak,[47] vagy felekezetnek tagjává, hanem *keresztény lesz*, legalább is névleg és formailag. Hogy a gyermek melyik egyházhoz tartozik, azt a vonatkozó államjogi törvények szabályozzák.[48] Midőn tehát az unitárius lelkész a kereszteléssel keresztény vallási szertartást kíván teljesíteni, bizonyos, hogy intenció internája van. A kat. felfogás szerint. Bár ez az intenció nem lehet explicita — amint Hanuy véli —; mert hiszen a keresztséget nem tartja szentségnek és nem hisz annak természetfölötti hatályosságában, hanem pusztán keresztény vallási szertartást végez. A kat. moralisták és egyházjogászok szerint ahhoz, hogy a keresztelés érvényes legyen, minimálisan megkívántatik az »intentio implicita«, amit a trienti zsinat így fejez ki: intentio faciendi.

[46] Szentábrahámi szerint a keresztelés ténye által a gyermek az „egész keresztény vallásnak“ ajánltatik fel. I. m. 243. old.

[47] Mi természetesen elismerjük, hogy több keresztény egyház van, míg a kath. teológusok azt tartják, hogy keresztény egyház csak egy van (ecclesia una) és ez a kath. egyház.

[48] Megjegyzem, hogy a kath. egyházjogászok felfogása ezzel szemben az, hogy az érvényesen megkeresztelt gyermek eo ipso a kath. egyház tagja és annak joghatósága alá tartozik, még akkor is, ha a tételes államjogi törvények szerint valamely „eretnek“ vagy „szakadár“ felekezet tagja is; tehát rája nézve a kath. egyház törvényei mindenben kötelezők. Azt hiszem, felesleges bizonyítgatni, hogy mennyire abszurd és a gyakorlati életet semmibe sem vevő ez a felfogás.

quod facit Ecclesia«. Mivel a kat. teológusok azt tartják, hogy csak egy igaz keresztény egyház van (ecclesia una), a kat. egyház, itt is bizonyosan a kat. egyház intenciójára céloz. (Intentio faciendi, quod facit ecclesia catholica«, így kell a fenti dogmatikus tételt kiegészítenünk. De vajjon az unitárius lelkész azt akarja-e elvégezni a kereszteléssel, amit a kat. egyház? Távol legyen! Söt öntudatos unitárius lelkész mindent szándékolhat ezzel a szertartással, csak azt nem, amit a kat. egyház. Igaz, Hanuy dr. megjegyzi, hogy »mellékes, hogy ő mit tart egyháznak«. De hogy egyeztethető ez össze a kat. teológusoknak az egyházról vallott felfogásával? Úgy véljük, hogy ezen a ponton a kat. egyházjogászok egész okoskodása lótágast áll.

Amint már korábban is rámutattunk, Hanuy dr. ellenmondásba keveredik önmagával, midön előbb azt állítja, hogy az unitárius lelkésznek (intentio implicitája van a keresztelésnél (söt talán (intentio explicitája) is), később pedig a protestáns lelkészekről általában azt mondja, hogy valószinüen ők csak fizikai aktust akarnak elvégezni a keresztelessel. Ez túlságosan merész állítás. Különben úgy vélem, hogy ez az egész komplikált intentio-kérdés nem egyéb üres szalmacséplésnél. Hát függövé tehetjük-e a keresztelésnek érvényességét a keresztelo szándékától? Véleményünk szerint nem. A keresztelésnél, mint jogi jelentőséggel biró aktusnál nem jöhet tekintetbe az, hogy a keresztelő mit gondolt és hogyan vélekedett, mikor az aktust elvégezte.

Nyögér és Demkó dr. az unitáriusok által kiszolgáltatott keresztséget *általában érvénytelennek* tartják, mig Hanuy dr. *általában érvényesnek*. És bár tulajdonképpen önmagunk ellen érvelünk, ki kell jelentenünk, hogy Nyögérnek és Demkónak egyoldalu és elfogult álláspontját következetesebbnek (és a kat. dogmatikai principiumokhoz közelebb állónak) tartjuk, mint Hanuy dr. liberálisabb felfogását. Miért? Hanuy dr. idézett művének 122. oldalán ezt írja: »Az akatolikus keresztelő keresztelése ellenben józanul kétség alá vonható teljesen, eltekintve az ő egyéni felfogásától, már akkor és pedig minden

esetben, ha az ő felekezete magát a keresztséget feleslegesnek tartja, vagy annak anyagát vagy alakját nem tartja lényegesnek.« Ezen az alapon a mi keresztelésünk tényleg kétség alá vonható teljesen. Mert mi — amint már mondottuk — sem magát a keresztséget, sem annak formáját nem tarthatjuk *dogmatikus értelemben* szükségesnek. Egy mindenesetre tiszteletreméltó szertartásról van szó, amelynek azonban vallásrendszerünkben csak nagyon is másodrendü jelentősége van. Dávid Ferenc óva intett, hogy a keresztelésnek túlzottan nagy jelentőséget ne tulajdonitsunk. Amint tudjuk, a gyermek-keresztelést ellenezte. Megtehette volna-e ezt, ha a kersztelést feltétlenül szükségesnek tartotta volna? Nála a hangsuly nem a keresztelésen, mint szertartáson, hanem a bűnbánaton és az erkölcsi újjászületésen van. Ő már akkor, amikor erre vajmi kevesen gondoltak, belátta, hogy semmiféle vallásos cerimónia s így *a keresztség sem tartozhatik a vallás lényegéhez*. A protestántizmus épp úgy, mint Jézus, hadat izent a cerimóniálizmusnak, amely merő formalizmussá tette a vallást és elposványította a tiszta, szellemi vallást, Istennek lélekben és igazságban való imádását.

A Szentábrahámi-féle »Summa« — bár burkoltan — majdnem ugyanarra az álláspontra helyezkedik, mint Dávid Ferenc. A keresztség szimbolum, amely *nem önmagáért szereztetett*. A keresztség nem közvetitője a hitnek s nem eszköze az újjászületésnek. Kiviláglik ebből, hogy a Szentábrahámi-féle teológia sem tartotta a keresztséget dogmatikus értelemben szükségesnek. Tisztelettel szól róla, mint egy kegyeletes szép szertartásról, de különös jelentőséget nem tulajdonit neki. Aminthogy nem tartja lényegesnek magát a formát sem. Hivatkozik arra, hogy az apostolok a Jézus Krisztus nevére kereszteltek. Midőn ezt kimondja, már elvben azt is elismeri, hogy ez a forma is helyes és elfogadható.

Mi következik mindebből? Az, hogy abban az esetben, ha Hanuy dr. az unitáriusoknak a keresztelésre vonatkozó felfogását teljesen ismerné, úgy valószinüleg ő is arra az álláspontra helyezkedett volna, mint Nyögér,

aki azt mondja, hogy az unitárius lelkész által végzett keresztelés általában érvénytelen.

Figyelemreméltó körülmény, hogy az 1858. évi esztergomi érseklartományi zsinat a »megtérő« vagy kat. féllel házasságot kötő unitárius *feltételes újra*keresztelését rendeli el. Ezzel szemben Demkó a megtérő unitárius *abszolút* formában való megkeresztelését javasolja. Tehát az esztergomi zsinat az általunk kiszolgáltatott keresztséget kétes érvényességűnek, míg Demkó dr. határozottan érvénytelennek tartja.

A kat. egyházjogászok, midőn rólunk és keresztelésünkről értekeznek, egy nagyon lényeges körülményt nem vesznek figyelembe. Azt, hogy a protestantizmus és az unitárizmus per excellentiam a fejlődés alapján állanak. A mi vallásrendszerünket, teológiai felfogásunkat és szertartásainkat sohasem lehet és szabad részünkről az utolsó szónak, egy kijegecesedett és megmerevedett, megváltozhatatlan komplexumnak tekinteni. Jól tudjuk, hogy saját kebelünkben is vannak egyesek, akik erre hajlandók. De az ilyenféle gondolkodásmód teljesen idegen a protestáns szellemtől. A fejlődésben, ameddig Isten is úgy akarja, nincs megállapodás. Visszaesések előfordulhatnak, de csak azért hogy azután annál nagyobb lendületet vegyen a fejlődés. A vallások és azoknak történelmi reprezentációi, az egyházak is élő és fejlődő valóságok. A protestántizmus mindenesetre szem előtt kívánja tartani azt az elvet, amelyet egy jeles német szociologus így fejez ki: »Will daher die Religion ihre Macht nicht verlieren, so ist sie genötigt, sich dem Fortschritte der Kultur anzupassen.«[49]

Nem szabad felejtenünk azt sem, hogy a protestantizmus éltető levegője, az egyéni vélemény szabadsága, a magasabb értelemben vett individualizmus. Az egyház csak kereteket ád, amelybe mindenkinek magának kell beleépíteni az ő *egyéni hitét*. Helyesen jegyezte meg Brassai hogy a hitet nem lehet tanítani, hanem csak a vallást. Ebből önként következik, hogy nálunk unitáriusoknál egyik vagy másik teológiai kérdésben nagyon

[49] Dr. Rudolf Eisler: Soziologie. 116. old.

is eltérők lehetnek a vélemények, mert hiszen tulajdonképpeni értelemben vett dogmáink nincsenek és nincsen »csalhatatlan« tanítói hivatalunk sem. Így pl .valószinü, hogy magáról a keresztségről is különféleképpen gondolkoznak lelkészeink s nem mindenben egyezik a keresztelési formára vonatkozó felfogásuk sem. Talán baj ez? Világért sem! Gyakorolják a keresztelést, mert őket erre tételes jogszabály Egyh. Törv. 60. §-a kötelezi. Úgy végzik el, olyan formában, amint azt az egyházi tételes- és szokásjog megállapítják. De természetes, hogy a keresztelési forma sem megváltozhatatlan. A tisztúltabb és korszerűbb teológiai nézetek előbb vagy utóbb érvényesülni fognak az egyházi jogalkotásban is.

Milyen óriási átalakuláson ment át a keresztségről szóló keresztény tan is az évszázadok folyamán. Az őskereszténységben bizonyos előkészület, a hit dolgaira való oktatás előzte meg a keresztség felvételét. Úgy tekintették, mint a belső, erkölcsi átalakulásnak, a Krisztusban való újjászületésnek külső jelét. A gyermekkeresztelés szokását nem ismerték. Később aztán kezd kialakulni a kat. egyházban a keresztségről, mint szentségről vallott dogmai tan és ezzel kapcsolatban szokásba jön a gyermekkeresztelés. A keresztségnek egyre több és több misztikus jelentőséget tulajdonítanak.

A reformáció útat nyitott ezen a téren is a szabadabb gondolkozásnak. Igyekeznek kiküszöbölni a kereszténységből mindent, ami ellentétben áll annak szellemével. Hogy a reformátorok nem tudtak teljesen megszabadulni koruknak dogmatikus gondolkozásmódjától, az bizonyos és így nem lehet csodálkozni azon, hogy a kereszténységnek az évszázadok folyamán reáaggatott felesleges terhektől való megszabadítása nem sikerült nekik sem tökéletesen. Minden felekezeti elfogultságtól menten állíthatjuk, hogy a XVI. század nagy reformátorai között Dávid Ferenc volt az, akit korának előítéletei a legkisebb mértékben befolyásoltak.

Természetes, hogy a vallási reform-törekvések nem hagyhatták érintetlenül a keresztségről vallott dogmatikus tant sem. Dávid Ferenc igyekszik visszaállítani a kereszt-

ségnek őskeresztény jelentését. De vajjon vele és követőivel örökre lezárultak-e a vallásos fejlődésnek útjai? Vajjon az, amit ők a keresztségről mondottak és vallottak, minden időkre szóló megváltozhatatlan dogma-e? Vajjon nem nyilnak-e meg előttünk a vallásos evoluciónak végtelenbe vesző perspektivái?

Sajnos, a reformációnak ideális lendületét a nyomában támadt reakció csakhamar lelohasztotta. Az emberek féltek a reformátorok által hirdetett elvek végső konkluzióinak levonásától. Az elnyomatásnak és üldöztetésnek kell tulajdonítanunk azt is, hogy Dávid Ferencnek a keresztségről vallott felfogása fejlődésében holt pontra jutott.

De ez a kérdés nincs megoldva és tárgyalása nincs lezárva. A *modern unitárius teológiának a keresztségről és keresztelésről vallott vallástani, illetőleg liturgiai és egyházjogi álláspontját tisztáznia kell.* A vallásszabadságot biztosító államjogi törvények, továbbá a szabadkutatás és vizsgálódás szelleme mellettünk állanak. Nem tartozik kitüzött feladatunk körébe, hogy ezen alkalommal ezt a tisztázást megkiséreljük. Ezt végezzék el az arra hivatottak. Azonban mégis érintenünk kell egy kérdést, amely felfogásunk szerint igen nagy jelentőségű. Vajjon a keresztség felvétele kereszténnyé teszi-e az embert? *Felfogásunk szerint sem jogilag, még kevésbé erkölcsileg.* Már pedig a keresztelésnél nem a jogi, hanem a vallás-erkölcsi szempont a döntő. Mi az ember keresztény voltának legfőbb kritériuma, mi a Jézus Krisztus tanításának lényege? Talán megközelítjük az igazságot, ha azt mondjuk, hogy az isten- és emberszeretet. *Ebből a szempontból pedig milyen sokan vannak a keresztények között nem keresztények és a nem keresztények között keresztények.* És talán az első pillanatban ellenmondásnak látszik, de ha a kérdés lényegébe hatolunk, be kell látnunk, hogy *vallás-erkölcsi szempontból igazában csak azt nevezhetjük kereszténynek, aki az Isten- és emberszeretet magasztos elvét vallja és gyakorolja.*[50]

[50] Ez a felfogás nem vezet szükségképpen a látható és láthatatlan egyház tanához. Miért? Mert az egyház természeténél fogva jogi és erkölcsi intézmény. Ezek a kriteriumok pedig a „láthatatlan egyházban" találhatók el; éppen ezért láthatatlan egyházról tulajdonképpen nem is lehet beszélni.

Ki nevezhető államjogi szempontból kereszténynek? Az, aki vagy keresztény szülőktől született, vagy pedig az az államjogi tételes jogszabályoknak szem előtt tartásával valamely keresztény egyház kebelébe tért. *Az állami törvények a keresztelésről, mint a keresztényé levésnek feltételéről nem emlékeznek meg.* Egészen bizonyos, hogy pl. zsidó szülőknek megkeresztelt gyermekét államjogi szempontból nem lehet kereszténynek tekinteni. Egészen más, ha a szülők áttérnek a keresztény vallásra és hét éven aluli gyermeküket automatice magukkal viszik.[51] Ebben az esetben sem a keresztelés tette a gyermeket keresztényné (az államjog szerint), hanem a szülők áttérése. Vagy ha például egy felnőtt zsidó egyén felveszi a keresztséget anélkül, hogy az 1868. évi LIII. t.-c. vonatkozó §-ai szerint járt volna el, bizonyos, hogy államjogi szempontból őt sem lehet kereszténynek tekinteni. *Tehát világos ezekből, hogy maga a keresztelés az államjogi szempontjából senkit keresztényné nem tehet.*[52]

Hogy áll most már a dolog a születéssel? A Ferencz József-féle: Unitárius Káté szerint »a keresztény szülőknek gyermekeik is keresztények«. Mert »ha a gyökér szent, az ágak is szentek«, amint Pál apostol mondja. Meg kell állapitanunk, hogy ez a megállapítás csak jogi érvényességgel birhat. Mert valláselvi szempontból nem lehet elismerni azt, hogy a keresztény szülőnek gyermeke lélekben valóban keresztény. Erről csecsemőnél nem is lehet szó. Jogilag keresztényné válnak a csecsemők már a keresztény szülőtől való származás által is, de vallás-erkölcsi szempontból csak akkor lesznek keresztények, a midőn a keresztény tanokat megismerik és azokat magukénak vallják.

Le kell tehát szögeznünk azon véleményt, hogy a

[51] 1868: évi LIII. t. c. 14. §-a.

[52] Kossutány Ignác szerint a gyermekkeresztelés nálunk Magyarországon kötelező. Mert felekezeten kívül csak a 18. éven felűliek állhatnak. A gyermekek pedig okvetlenűl valamely törvényesen bevett vagy elismert felekezethez kell, hogy tartozzanak. Ebben pedig -- felfogása szerint -- a keresztelés kötelező volta (a zsidók kivételével) bennfoglaltatik. L. Kossutány Ignác: Egyházjog. 123. old.

keresztség az embert sem jogilag, sem erkölcsileg keresztyénnyé nem teszi. Ez a megállapítás szerintem igen nagy jelentőséggel bír. Először azért, mert nyilvánvalóvá teszi, hogy a keresztelésnek, mint szertartásnak önmagában nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani. Másodszor azért, mert ledönti azt a válaszfalat, amely a megkeresztelést és meg nem kereszteit ember között fennáll és igazi keresztény univerzálismushoz vezet.

Vizsgáljuk már most, hogy az unitárius egyházjog szempontjából ki nevezhető keresztyénnek? Azon egyén, aki keresztény szülőktől született és valamely keresztény egyházban meg lett keresztelve; vagy pedig, aki azon állam törvényei szerint, amelynek kötelékébe tartozik, valamely keresztény vallásra áttért és ennek jeléül meg lett keresztelve. Látható ebből, hogy az unitárius egyházjogi álláspont az államjogon épül fel és azzal szoros összefüggésben van. Hogy maga a keresztelés szükséges-e ahhoz, hogy valaki unitárius egyházjogi értelemben keresztyénynek nevezhető legyen, nem lehet kétséges, mert hiszen egyházi törvényeink úgy a gyermekeknek, mint a keresztény vallásra áttérő felnőtteknek keresztelését kötelezőleg előírják. Egyh. Törv. 60. §-a, illetőleg 71. §.

Nézzük már most, vajjon az unitárius egyházjog minő álláspontot foglal el magát a keresztelési aktust illetőleg, vagyis mikor tekintheti a keresztelést érvényesnek. Ne ejtsen senkit tévedésbe az »érvényesség« szónak használata. Az unitárius egyházjog, mint ilyen, szükségképpen felállít bizonyos követelményeket a keresztelési szertartásra vonatkozólag. De viszont az unitárius valláselv szerint, ha a keresztelés nem is lett úgy végrehajtva, amint azt az egyházjog előírja, ebből a megkereszteltre nézve semminemű erkölcsi kár nem háramlik. A meg nem keresztelt ember épp úgy Istennek gyermeke, mint a megkeresztelt. Élhet nagyon tiszta, becsületes keresztény életet. Viszont a megkeresztelt is élhet a legnagyobb erkölcsi posványban és lábbal tiporhatja a Jézus által hirdetett erkölcsi elveket.

Unitárius egyházjogi szempontból érvényesnek tekintendő a keresztelés:

1. ha anyagul a tételes jog és a szokásjog által egyaránt megjelölt természetes viz használtatott az aktusnál.

2. ha a tételes egyházi jogszabályok és a szokásjog által egyaránt megszabott forma, vagyis: »N. Én téged megkeresztellek az Atyának, Fiunak és Szentléleknek nevében«, használtatik.

Ennél a pontnál meg kell állapodnunk és meg kell állapítanunk, hogy a keresztelési forma kérdésében az unitárius valláselv és a tételes jogszabályok között lényeges ellentét van. Már pedig, amiképpen a jogfejlődés általában nyomon kiséri a szociális, kulturális és erkölcsi fejlődést és a jogszabályok és jogintézmények kifejezői az emberiség, vagy valamely nemzet gondolkozásmódjának azon korban, amelyben az illető jogszabályok és jogintézmények létrejöttek, úgy a helyes elv az, hogy valamely egyház jogszabályainak is harmóniában kell lenni az illető egyház valláselvi álláspontjával. Felfogásom szerint egészen bizonyos, hogy amiképpen egyházunknak hivatalos valláselvi álláspontja sohasem fedte teljesen az egyház tagjainak egyéni valláselvi álláspontját, épp úgy — a gyakori üldözés és tartós elnyomatás miatt — az egyházi tételes jogszabályok sem lehettek hű kifejezői annak a valláselvi felfogásnak, amelyre az egyház — a fejlődés során — eljutott. Ha a keresztelési formulára vonatkozó helyes és az unitárius vallási alapelven felépülő unitárius egyházjogi álláspontot akarjuk kifejezni, akkor azt kell mondanunk, hogy a keresztelési forma szempontjából érvényesen lett kiszolgáltatva a keresztség, ha a keresztelő olyan formát használt, amely által kifejezésre jut a keresztelésnek keresztény vallási szertartás jellege.

Érvényben levő tételes jogszabályaink azonban a trinitárius formát írják elő. De hát vannak-e ilyen jogszabályok? Tekintélyes egyházi férfiak mondják, hogy igen, tehát el kell hinnem. Bevallom, hogy az unitárius egyház jogát nem volt módomban megismerni. Olyan mű, mely az unitárius egyház jogát a maga egészében felölelné, tudtommal nem létezik. Arra sem volt alkalmam, hogy az unitárius egyházjogi forrásokat tanulmányozhattam

volna. A magam részéről is melegen óhajtom, hogy hivatásos egyházjogászaink bennünket ebben a tekintetben felvilágosítsanak.

Szentábrahámi többször idézett műve, mely szimbolikus könyv jellegével bir s így az egyházjognak is forrása, a keresztelési formát illetőleg jogszabályt fel nem állít. Sőt határozottan kimondja, hogy a Jézus Krisztus nevében való keresztelés »egyenlő értékű« a már említettel. Igaz ugyan, hogy a Ferencz József-féle »Káté« szerint az Atyának, Fiunak és Szentléleknek nevében kell keresztelni. De ne felejtkezzünk meg arról, hogy a »Káté« tankönyv, már pedig kétséges, hogy mint ilyen jogszabályt statuálhat-é? Mert hiszen minden tankönyv többé-kevésbé az illető irónak egyéni felfogását fejezi ki, amely lehet (amint a jelen esetben is az) a legtiszteletreméltóbb, de kötelező érvényességre igényt nem tarthat. Abból, hogy az E. K. T. elfogadta és jóváhagyta, csak az következik, hogy ezen hatóság felfogása szerint semmi sincs benne, ami az unitárius valláselv principiumaival ellentétben áll. De az már éppenséggel nem következik az approbatio tényéből, hogy a keresztelési forma tárgyában elfoglalt ellenkező álláspont eo ipso helytelen. Végül is ne felejtsük el, hogy nem dogmáról, hanem egy egyszerű vallásos szertartásról van szó. Különben is unitárius egyházjogi szempontból le kell szögeznünk azon tényt, hogy az E. K. T. nem jogalkotó fórum s így — felfogásom szerint — az általa approbált tankönyv sem alkothat jogszabályt.

Nálunk az utóbbi időben többször esett szó a keresztelési forma megváltoztatásáról. A kérdésnek — szerintem — nincsen tulságosan nagy jelentősége. A kat. egyház hivatalos álláspontja — amint láttuk — az, hogy az általunk végzett keresztelés érvényessége kétséges. Sőt egyes egyházjogászok az általunk végzett keresztelést abszolúte érvénytelennek mondják. Ebből a szempontból tehát mindegy, hogy milyen formát használunk. A különbség csak ott van, hogy abban az esetben, ha a trinitárius formától eltérünk, akkor abszolute érvénytelennek, ha pedig a trinitárius formával élünk, akkor kétes érvényes-

ségünek jelenti ki keresztelésünket. Hogy a kat. egyház hogyan vélekedik rólunk és keresztelésünkről, nem nyom sokat a serpenyőben. De általában, mivel nem tulajdonítunk különös jelentőséget a keresztségnek magának sem, annál kevésbé tulajdoníthatunk különös fontosságot magának a keresztelési formának. Mivel egyházunk az evolució alapján áll, magától értetődik, hogy az egyház törvényes úton a keresztelési formát megváltoztathatja, a minthogy idővel — a kor igényeinek megfelelően — minden szertartását módosítja. Bár felfogásom szerint a Jézus nevében való keresztelés sokkal jobban megfelel az unitárius valláselvnek, mégis — míg a már említett jogszabályok érvényben vannak — a trinitárius forma kötelező voltát elismerem.[53]

3. Egyházjogi álláspontunk szerint csak az keresztel-

[53] Megjegyzem, hogy a trinitárius forma hívei egyetlen elfogadható érvet nem tudnak felhozni álláspontjuk mellett. Tulzott aggályoskodás, a minden újítástól húzódozó konzervativizmus, a tradiciókhoz való merev ragaszkodás a gyökere az ilyenféle felfogásnak. Egyéb motivumokról ezen a helyen nem szólok. Ennek az iránynak egyik híve bizonyos „gyakorlati szempontokra" hivatkozik és azt mondja, hogy meg kell alkudnunk a körülményekkel, mert unitárius valláselődeink is „akkor, amikor megalkudtak a körülményekkel, nem inkább voltak-e Jézusnak és Dávid Ferencnek igazibb és méltóbb követői, mint lettek volna akkor, ha meggyőződésüket „azonnal" követve, kockára tettek volna mindent? Tehát elődeink azért voltak „igaz és méltó" követői Jézusnak és Dávidnak, mert megalkudtak? Hát Jézus és Dávid is a kompromisszum-kötők fajtájából valók? Az ilyenféle okoskodásra nem lehet szavunk. Jézus nem alkudott meg a körülményekkel, hanem feláldozott mindent, feláldozta az életét. Dávid Ferenc hasonlóan. Nem alkudtak a martyrok sem. Mert tűz volt bennük és szentlélek. Mindazonáltal elismerem, hogy valamikor szükség lehetett ilyen kompromisszumra. De ma? Amidőn a művelt embereknek igen nagy része a mi álláspontunkra helyezkedik. (Sajnos, sokan csak belsőleg és szűk baráti körben, mert hát a kompromisszum még nem ment ki a divatból!) A trinitárius forma ezen buzgó híve azt mondja tovább, hogy ha bizonyos formákat (ilyen a kereszt.-i forma is) be nem tartunk, „akkor egy félszázad alatt elsöpör az élet". Ez a felfogás előttem majdnem érthetetlen. Hát ilyen gyenge a mi hitünk eszméinknek erejében és diadalában? Hát formákban és ceremóniákban van a mi valláselvünknek ereje? Hát persze, azok a bizonyos „gyakorlati szempontok"! A Baldáchy-alap és mi egyéb! Azt azonban ki kell jelentenünk, hogy ez az álláspont — a megalkuvást illetőleg — sem nem keresztény, sem nem protestáns, hanem a vallási opportunizmus álláspontja.

telhet, akinek erre megbizatása van, vagyis, aki az egyházban tanítói hivatallal bir. Szentábrahámi szerint »a jó rendtartás megkivánja, hogy a keresztséget az szolgáltassa ki, kire a gyülekezetben a tanítás tiszte bízva van«. Ilyenek a törvényesen megválasztott és kinevezett lelkészek és énekvezérek. Utóbbiak azonban, valamint a papnövendékek (lelkészjelöltek) csak püspöki engedéllyel keresztelhetnek. (Egyh. Törv. 64. §.)

Az a kérdés már most, vajjon a keresztelőnek szándéka (intentio) befolyással lehet-e a keresztelésnek érvényességére? Semmiképpen. Szentábrahámi ezt írja: »Még ha a keresztelőnek a keresztség felől téves felfogása volna is: ez a keresztséget felvevőnek, aki a Krisztus akarata szerinti életre magát elhatározta, ártalmára nem lehet.« Tehát sem a keresztelőnek a keresztségről vallott felfogása, sem pedig szándéka (intentio) a keresztelésnek, mint jogi jelentőséggel biró aktusnak érvényességére hatással nem lehet.

Vajjon, ha az unitárius lelkész a keresztelésnél nem tartotta be az említett formaságokat, meg kell-e ismételni a szertartást? Bár ez a kérdés — tudtommal — eldöntve nincs, valószinünek látszik a feltevés, hogy abban az esetben, ha a keresztelő lelkész, bár talán mindenben nem az előírt módon végezte a szertartást, de lényegbe vágó módosítást nem tett, úgy, hogy azért a keresztelésnél ezen szertartásnak keresztény vallási jellege kellőképpen kidomborodott, a keresztelésnek egyházjogi érvényességéhez szó sem férhet. Természetes, hogy ebben az esetben is fennmarad az illető lelkész fegyelmi felelőssége, mert hiszen világos, hogy kiki az ő egyéni izlése és tetszése szerint egyházi szertartásokat meg nem változtathat. Ez csak az egyház jogalkotó hatóságának áll módjában.

Ha tehát a keresztség kiszolgáltatásánál a szertartás lényege megőriztetett, a keresztelés megismétléséről szó sem lehet. De mi történjék akkor, ha a szertartás elvégzésénél lényegbe vágó módosítás történt? Tudom, hogy ennek a kérdésnek csak teoretikus jelentősége van, mert hiszen erre egyházunkban valószinüleg nem volt és nem

is lesz eset, de az egyházjognak ezt a kérdést is tisztáznia kell. A kérdés megoldása pedig nem is olyan egyszerű, mint első pillanatban látszik. Abból, hogy mi a keresztséget önmagában nem tartjuk nagy jelentőségűnek, azt kellene következtetnünk, hogy a keresztség megismétlésére ebben az esetben sincs szükség. De hogy lesz akkor, ha pl. a gyülekezet megbotránkozott az illető lelkész ténykedésén és az általa elvégzett és lényegesen módosított szertartást nem fogadja el érvényes keresztelésnek.[54]

Vagy pl. elfogadhatjuk-e unitárius egyházjogi szempontból érvényesnek azt a keresztelést, amelyet olyan valaki végzett, akinek erre felhatalmazása nincs? Pl. valamelyik egyházközségben van egy vallásos rajongó, aki hiveket toboroz és ezek gyermekeiket általa kereszteltetik meg. Érvényesnek tekinthetjük-e egyházjogi szempontból ezen kereszteléseket? A gyermek törvény szerint a mi hivünk, de nem a pap keresztelte meg, aki pedig erre az illető egyházközségben egyedül illetékes.

Más keresztény egyházban kiszolgáltatott keresztséget egyházjogunk érvényesnek tekinti és kimondja, hogy a hozzánk áttérő keresztényt nem kell újra megkeresztelni. (Egyh. Törv. 71. §.) A lelkésznek csak arról kell meggyőződést szereznie, vajjon az illető tényleg meg lett-e keresztelve (quaestio facti). Ugyanezt az elvet vallja Szentábrahámi is.[55]

Unitárius lesz-e a gyermek a keresztelés ténye által? Az államjog szerint az unitárius szülőktől született gyermek már születésénél fogva unitárius. Az unitárius egyházjogi felfogás szerint a gyermek a keresztelés által keresztény lesz, de nem unitárius. (Feltételezve persze a keresztény szülőktől való származást.) Szentábrahámi szerint a keresztelés által a gyermek »nem valamely részleges tudománynak, hanem az egész keresztény vallásnak ajánltatik fel«. Vagy Ferencz József szerint »a keresztség

[54] Szigoruan véve a dolgot, az ilyen lényegében módosított keresztelést unitárius egyházjogi szempontból nem lehet érvényesnek tekinteni. De magától értetődik, hogy arra, akinek ilyen módon lett kiszolgáltatva a keresztség, semmiféle lelki, erkölcsi kár nem háramolhatik.

[55] I. m. 243.

az a vallásos szertartás, mely által az ember a keresztény vallás tagjai közé ünnepélyesen beavattatik.« Mikor lesz tehát a gyermek unitáriussá? Valószinüen akkor, amikor az unitárius vallást megismeri és ahhoz lelkileg hozzájárul. Legalább is ezt kell következtetnünk az alapelvből.

Azonban ennek a felfogásnak is igen nagy nehézségei vannak. Az bizonyos, hogy amiképpen liberális vallás-elvi szempontból csak azt nevezhetjük valóban keresztény-nek, aki a keresztény elvet vallja, úgy unitáriusnak is valójában csak azt mondhatjuk, aki az unitárius tanokhoz lelkileg hozzájárul. De számolhat-e a jog úgy a civil, mint az egyházjog ezen körülménnyel? Megállapíthatja-e azt, amit az emberek gondolnak és éreznek. Azt hisszük, hogy nem. Ha a gyermek, aki unitárius szülőktől született, az unitárius egyházban felvett keresztség által nem lesz unitárius keresztyénnyé, vajjon mikor lesz azzá? Megállapíthatjuk-e nála ezt az időpontot? Hát ha lelkileg sohasem járul hozzá az unitárius tanokhoz, mert hiszen azokat nem is ismeri. (Pl. vallásos nevelésben nem részesülhetett.)

Itt is különbséget kell tennünk az erkölcsi és a jogi álláspont között. A gyermek erkölcsi szempontból sem a keresztény szülőktől való származás, sem a keresztelés által nem lesz erkölcsi értelemben keresztyénnyé. De igenis az lesz az egyházjog szempontjából. Épp így kimondhatjuk, hogy a gyermek az unitárius szülőktől való származás ténye és az unitárius egyházban felvett keresztség által erkölcsi értelemben nem, de unitárius egyházjogi szempontból igenis unitárius keresztyénnyé válik és mint ilyen kezelendő.

Fejtegetéseink végére jutottunk. Dolgozatunknak szűkre szabott keretei nem engedték meg a mélyebb elmerülést és a szóbanforgó kérdéseknek behatóbb megbeszélését. Azonban talán így is sikerült legalább egy téglával hozzájárulnom az unitárius egyházjog rendszeres felépítéséhez. A dolgozatban lehetnek fogyatékosságok, de szolgáljon mentségül az, hogy olyan ember írta, aki még csak a kezdet kezdetén áll. Amint már a dolgozat elején jeleztem, a tárgyalt kérdéseknek gyakorlati jelentősége nem

nagy. Hiszen az, hogy a kat. egyház jogászai mit tartanak keresztelésünkről, hogyan vélekednek annak érvényességéről, inkább csak azért érdekel bennünket, hogy összevetve álláspontjukat a magunkéval, annál biztosabban tájékozódhassunk és biztosabban járhassunk a vallási liberálizmus útjain. Csak hadd fájjon az ő fejük amiatt, vajjon a »megtérő« unitáriust újrakereszteljék-e vagy sem. Mi mindenesetre arra fogunk törekedni, hogy minél kevesebb alkalmuk legyen az ilyen »megtérő« báránykákban gyönyörködni, sőt teljes igyekezettel azon leszünk, hogy minél több embert megkeresztelhessünk a meggyőződés tüzével és a felvilágosítás szent lelkével.

Ferencz József püspökségének negyven éves fordulója.

A főtanács keretében kedves kis házi ünnepélyt szenteltünk annak az örömére, hogy egyházunk negyven évvel ezelőtt Ferencz Józsefet püspökévé választotta. Az egyház egyeteme nevében báró Petrichevich-Horváth Kálmán főgondnok, a lelkészek és belső emberek nevében Gvidó Béla esperes, a tanintézetek nevében dr. Gál Kelemen kolozsvári igazgató üdvözölték. Az ünnepély jelentőségének méltatása helyett a történelem számára álljanak itt e beszédek.

Báró Petrichevich-Horváth Kálmán főgondnok úr beszédje:

Méltóságos és Főtisztelendő Egyházi Főtanács!

Mielőtt tárgyalásunkat megkezdenők, felhivom mindnyájuk figyelmét azon tényre, hogy szeretett püspökünk ma tölti be püspöki működésének negyvenedik évét. A ma dúló irtózatos háború, midőn fiaink és unokáink ezrei lesznek áldozatai a véres tusának s midőn annyi család bújának és fájdalmas keservének lehetünk résztvevő tanui, nem ideje annak, hogy örömünnepet üljünk: de tekintve püspökünknek érdemteljes működését, azon hosszú idő folyamán, melyet eddig püspökünk, mint püspök nem ért meg, még sem lehetjük, hogy amellett, azt észre nem véve, elmenjünk és mint szerető családtagjai ne ünnepeljük annak fejét, szellemi irányítóját és vezérét.

Ezért üdvözöllek Téged életednek e nevezetes napján, magam és egyházam nevében. A mi irántad érzett nagy tiszteletünk és őszinte szeretetünknek vagyok tolmácsa. Nem akarom felemlíteni a te munkásságodnak áldásos voltát, melyet egyházunk minden tagja úgy is ismer, a mely egyházunkat a fejlődés magas fokára emelte, csak

rá akarok mutatni, hogy hosszas püspökséged alatt voltak bonyolult esetek és ezen nehéz helyzetekben bölcsességed, előrelátásod és a lelkedben élő, onnan önkéntelenül kitörő szeretet szava lecsillapítá a szenvedélyek fellángolását és te egyházunk kis hajóját, a rajta levő neked és nekünk drága szellemi és anyagi javainkkal terhelten biztos révbe juttatád, anélkül, hogy ellenséget láttál volna.

Te mondád, kedves barátom és püspököm, hogy te hálával fogadtad a nagy Isten kegyelmét, mely tavaly megengedé érned a 80-ik évet, de neked kedvesebb azon 40 év, melyben mint püspök szolgálhatád egyházadat. Ezt értjük, mert ott munkásságod minden kövét saját kezeddel raktad le és a te szellemed bélyegét viseli.

Benned megtestesül Mikeás próféta szava: »Óh ember, megmondotta Isten, mi legyen jó és mit kiván az Ur te tőled egyebet, hanem, hogy igazságot cselekedjél, szeresd az irgalmasságot és hogy megalázd magad és hogy az Istennél alázatosan járj.«

Így cselekedtél. Amiért neked csak jóakaróid és barátaid vannak.

Ennek tudata tartson fenn a kétségek és ellankadás óráiban, meríts bizalommal a mi tiszteletünk és szeretetünk ki nem apadó forrásából biztató hitet és kitartást, minden időben, ha annak szükségét érzed, hogy haladhass egyházunk javát szolgáló munkásságodban, az általad kitűzött cél felé.

Ez, amit egyházam nevében a Méltóságos és Főtisztelendő püspök urnak őszinte szivből kivánok életének ezen nevezetes napján.

Gvidó Béla esperes beszédje:

A hű ragaszkodás, az önzetlen szeretet és határtalan tisztelet teljes mértékben nyilatkoznak meg lelkészi karunk egyetemében is e nagy napon, mely Méltóságod püspökségének 40-ik évfordulóját oly bensőségteljesen családi ünnepünkké avatta. Lelkészi karunk egyetemének nevében köszöntöm, üdvözlöm Méltóságodat egyházunk történetében páratlanul álló eme lélekemelő alkalomból.

A püspöki székben negyven év valóban a ritkaságok közé tartozik. A közélet mezején csak 30—40 év is egy egész élet munkakörét öleli fel. Méltóságod közéleti munkássága pedig már a hatvanadik évnél tart szívós kitartással, élénk szellemi éberséggel. Méltóságod életpályájának főbb mozzanatai csodás, nagy évszámokkal beszélnek előttünk. Minket, a lelkészi kart, kiknek szerény köréből emelkedett Méltóságod arra a nagy, a valódi dicsőségnek arra a ritka magaslatára, minket tanítványait, lelkészkarunkat a negyven éves püspöki méltóság boldogokká tesz. Boldogságunkban, mint édes övéi, úgy köszöntjük Méltóságodat. Áldjuk az isteni gondviselést, hogy Méltóságodat tette bölcs vezérünkké és hálásak vagyunk Méltóságod iránt annyi értékes alkotásáért...

Méltóságos Uram, hitünk szerint az élet Istentől jő, de azt értékessé az ember teszi. Ezért a hosszú életnek, a hosszú, a nagy életpályának jelentőséget nem éppen az évek száma, hanem az elvégzett munka s a fennmaradó alkotásoknak értéke adja meg. Méltóságodnak a lelkészkedés és a lelkészi kar érdekében teljesített minden munkássága az élet birálatan keresztül ment s azokat az élet igazolta. Negyven év alatt lelkészi karunk számban növekedett, külső és belső, anyagi és szellemi életünk a haladás és fejlődés nemes vonásait mutatja. E pályára az előkészítés a kor követelményeinek megfelelő, az élet küzdelmeit, pályánk betöltését pedig vonzóbbá teszi a gyakorlatban az példaadás, melyet Méltóságodtól a munkásságban, a komoly megfontolásban, az alkotási és cselekvési vágyak okos és türelmes kielégítésében nyertünk.

Nagy alkotásai között az elsők egyike a lelkészi nyugdíjintézet, melynek alapozását és kiépítését Méltóságodnak köszönjük s tovább fejlesztését is atyai bölcsességétől az életviszonyok szerint reméljük... De nem kell részleteznünk papságunk érdekében, mint egyházunk érdekében végzett alkotásait, itt felesleges az én igénytelen méltatásom, mert azok önmagukról beszélnek, azok örökké élő profeták minden idő felett... Azonban egy felséges tényre mégis reá mutatok. Ugyanis az a nagy termé-

szeti igazság áll előttünk, hogy *a nap minél magasabbra emelkedik, annál áldásosabban árasztja szét sugarait*... Ilyen fénylő napunk nekünk Méltóságod egyéniségében is, főpásztori minőségében is. Magas állásában kérjük, vezessen tovább, árassza reánk atyai áldásait.

Mi ismételten áldjuk az isteni gondviselést a Méltóságodnak nyújtott bölcseségért. Hő kivánatunk a világháború tűzpróbája napjaiban, hogy az eljövendő béke győzelmi fényében, melytől minden intézmény újhodást vár, küzdelemre hivatott lelkészi karunkat Méltóságod irányíthassa tovább. Hálásak maradunk s kérjük végezetül is Méltóságodat, negyven év magaslatán fogadja kegyesen lelkészkarunk szeretetteljes köszöntését, meleg üdvözlését.

Magasztos hivatásának betöltésére a jóságos Isten Méltóságos és Főtisztelendő Püspök Urat a jelenlegi lelki és testi erőben még sokáig éltesse!

Dr. Gál Kelemen beszédje:

A sors intézéséből és kartársaim megtisztelő megbizása folytán nekem jutott az a szerencse, hogy mint hivatalában legidősebb igazgató Méltóságodat püspöksége 40 éves fordulója alkalmából összes nevelőintézeteink nevében üdvözöljem. Kivételesen ritka alkalom ez s éppen azért érzem megbizatásom különös fényét és tisztességét, de érzem gyenge erőmhöz mért nagy sulyát is.

Visszaszállok emlékezetben kicsiny egyházunk lesujtó és fölemelő mozzanatokban oly gazdag történelmén. Úgy érzem, hogy itt e falak között, nagyjaink áldott közellétében, biztató szellemtekintetük előtt történelmi levegőben élünk és mozgunk. Mintha a történelem szárnysuhogását hallanám! Mintha látnám őket kereteikből kilépni s biztatólag felénk közeledni: Jól vagyon, jó és hív szolgám! Mintha látnám egy megingathatatlan hitű utókor megnövekedett számú ifjú nemzedékét az unitárius nagyok e pantheonjának szentelt csarnokában összegyűlni, megállani e történelmi dátum előtt s mintha érezném, mint erősödik szeretetben, hitben és bizalomban az a fiatal nemzedék a mi mai ünneplésünk szemléletén.

Keresem az unitárius püspökök díszes sorában azt az elődöt, aki 40 évi működésre tekinthet vissza, és — nem találom.

Keresem azt a férfiut, akiben a szervező-adminisztráló erő és készség mellett a tudományok iránti nemcsak meleg érdeklődés, hanem azok élő, eleven, egész életet átható szeretete és kultusza oly szerencsésen egyesül, és — nem találom.

Keresem a történelemben azt a 40 évet, amely a haladásnak és fejlődésnek, az egyházi és iskolai intézmények megizmosodásának, az unitárius öntudat éberségének hasonló fellendülését mutatná és — kivéve az egyházalapítás konvulziv kitörésekben páratlan korszakát — nem találok ehhez a 40 évhez hasonlót.

Ezért kivételesen ritka történelmi dátum ez a mai. A történelmi kutatásnak sokat vitatott és talán soha el nem dönthető problemája, hogy vajjon a nagy idők szülik-e és dobják-e fel a nagy embereket, vagy a nagy emberek csinálják a történelmet; vajjon a nagy emberek oka-e vagy okozata az idők történelmi nagy kilendüléseinek és a fejlődés felfelé tartó hullámvonalának. Nem arra való ez az alkalom, de nem is tudnám eldönteni ezt a kérdést. De eszembe jutott, mert mint nyitott szemekkel élő unitárius embernek lehetetlen észre nem vennem, hogy az unitárius egyháztörténelemnek ez a kora menynyire megtalálta a maga emberét és a kormányrudhoz került vezér — a mi püspökünk — mennyire megértette az idők jeleit és intéseit, az uralkodó irányelveket és eszméket.

Egy dicső, de tragikus végű nemzeti küzdelem után, a magyar nemzeti gondolatnak majdnem két évtizedes elfojtott hangú zokogása után a kiengesztelődés, a mindkét féltől jövő megbocsátás enyhülést hozó, nagy akarásokkal, a nemzeti hivatás feladataival megterhesülő korszakába lép be azzal a tudattal: itt romokat kell eltakarítani, a vallási és nemzeti érzésükben megbántott lelkek romjait újra építeni, szabaddá tenni az útat és aztán neki minden erővel a munkának, melyből oly sok maradt el, melyből oly keveset végezhettünk el. És meg-

kezdődik az egyházat és lelkeket építő csendes, zajtalan és áldásos munka. Elől mindenütt a vezér. Kezdetben kevesebb, később az idők mulásával mind több tagú és kipróbáltabb erejü vezérkar várja intéseit. Igaz, munka is mind több és több kerül sorra elvégzésre. A nemzet politikai történelmének mind jobban konszolidálódó, tökéletesbülő állapotaival párhuzamosan halad az egyház történelme s a rendeződés, megállapodás, helyes mederbe terelődés ugyanolyan, bár szerényebb keretű folyamatát mutatja.

Nem szándékozom ennek a fejlődésnek egyes mozzanatait fejtegetni. Egyházunk és iskoláink történetének egykori írója minden nevezetesebb fordulónál, minden kiemelkedő határkőnél, minden újabb gondolat felvetődésénél úgy is ott fogja találni Méltóságod kezét és szellemét, amely vezet és irányt mutat; ha csüggedést lát, lelkesít, a céltól elkalandozót visszatéríti, a széthuzó elemeket összetartja, az ok nélkül túlmodern törekvéseket fékezi s ott van mindenütt, hogy mindenek ékesen és szép rendben folyjanak, nemcsak a templomi szószéken és a tanári katedrán, nemcsak a közigazgatás zöld asztalánál, hanem az irodalmi fórumon is és ott is, ahol megfáradt és megterhelt lelkeket kell gyógyítani.

Alsófoku iskoláink számának megapadását a nemzeti kulturpolitika iránya hozta magával. Ez ellen lehetetlen volt küzdeni s nem látnánk benne semmi veszedelmet, sőt üdvösnek tartanók, ha *minden* egyház lemondana iskoláiról s a népiskola államosíttatnék.

Ebben a testületben nem mondok újságot, ha azt állítom, hogy az unitárius öntudat ennek ellenére is erősbödött. Két középiskolánk, teol. akadémiánk a lassú, de biztos fejlődés útján vannak s olyan intézményekkel rendelkeznek, melyek nevelésünk általános erkölcsi, hazafiui és unitárius egyházi törekvéseit biztosítani vannak hivatva és képesek is. S ha még nőnevelésünk parlagon maradt ügyét megoldhatná, iskolaügyi politikájára feltenné a koronát. Hogy még ezt is megérhesse, hogy nagy érdemei mellé még újakat is szerezhessen, erre a jó Istentől ihletést, erőt és egészséget kivánunk.

Sokáig éljen!

A főtiszt. püspök úr ez üdvözlő beszédekre következőleg válaszolt:

Azt mondják és igaz is, hogy a mikor a szív tele van, nehéz megtalálni a szavakat a szivben hullámzó érzések kifejezésére. Ebben a helyzetben vagyok én ma, amidőn püspökségem 40 éves fordulója alkalmából megtisztelő üdvözletükkel, jókivánságaikkal annyira megörvendeztettek. Ebben a helyzetben keresem, de szivem csordultig van s nem találom meg a szavakat, melyekkel megtiszteltetésemet méltóan meg tudnám köszönni. Pedig, és ezt ne vegyék dicsekvésnek, nem az első alkalom, midőn engem ily megtiszteltetés ér, tehát nem kellene, hogy magamat meglepetve érezzem, mert 40, majd 50, a múlt évben 60 éves egyházi szolgálatom alkalmával voltak szivesek hasonló megtiszteltetésben részesíteni. De tudja Isten, mintha ez a mai megtiszteltetés mélyebben meghatná lelkemet, nagyobb erővel ragadná meg, mert 40, 50, 60 évet is egy más állásban sokaknak lehet szerencséje ünnepelni, de 40 éves püspökséget, mint kedves barátom mondotta, megjubilálni a ritkaságok közé tartozik. Hisz 22 elődöm között nincs csak egy, aki 32 évet töltött püspökségében; 4—5 azok száma, akik 20 évet még meghaladtak, de a többi mind ezen alul maradt. Valóban nem tudom, mivel érdemeltem meg a gondviselő Istennek, szerető édes Atyámnak ezt a nagy kegyelmét, amiért nem is tudok elég hálát adni.

De bár mennyire szeretném is Mélt. és Főtiszt. Főtanács! átadni magamat e pillanatban az örömnek, mint a fény mellett ott van az árnyék, az én örömömet is elhomályosítja nem kis aggodalom. Ne méltóztassanak azt gondolni, hogy ez aggodalmat az okozza, hogy életem napja hanyatlóban van, hogy a vég közel. Nem. Ez a természet törvénye. Ha mégis 81 évemmel sokszor gondolhatok a halálra is, ez engem nem bánt, ez nem nyugtalanít, mert jól esik, hogy elmondhatom a költővel:

Úgy éltem, hogy életemet
Újra élni nem bánnám;
Úgy éltem, hogy életemet
Végezni nem fájlalnám.

Hanem aggodalmat okoz az, hogy ha a jó Isten jónak látja, hogy éveimhez még éveket adjon, meg tudok-e felelni tisztemmel járó kötelességeimnek csak annyira is, amennyire eddig legalább megfelelni igyekeztem. Ez okoz nekem az örömöm mellett aggodalmat is. Mert nem tagadom, hogy én bizony már fáradtnak érzem magamat, napról napra kénytelen vagyok tapasztalni, hogy nem birok már annyit, mint eddig. Azt hiszem, hogy életkoromat tekintve, ezen senki sem fog csodálkozni.

Ehhez járul az, hogy egészen őszinte legyek, hogy egyházunkban olyan tüneteket is látok és tapasztalok, melyek homlokegyenest ellenkeznek az én gondolkozásmódommal. Engedjék meg, hogy csak egyre hivatkozzam. Sokan vannak, akik azt hiszik, hogy miután az újabb időben Isten segedelméből és egy pár kiváló nagy jótevőnk nagylelkűségéből egyházi vagyonosodásunk jelentékenyen gyarapodott, most már nincs szükség szemünk előtt tartani az írás szavait: »Aki tornyot akar építeni, üljön le és számítsa meg a maga pénzét« s nem egyszer olyan dolgokat kivánnak, hogy ne mondjam, követelnek az egyháztól, amiknek hasznosságát, szükségét én kétségbe nem vonom ugyan, de egyházunk pénzerejéhez mérve a legjobb akarattal is támogatni nem tudok. Mert én pénzzel járó alkotásoknál azt a sokszor hallott, sőt még többször olvasott jelszót, hogy ennek, vagy annak meg kell lenni, minden fentartás nélkül nem tudom a magamévá tenni s rendesen a »meg kell lenni« mellé odateszem, vagy oda gondolom azt is: »ha lehet«. Ebből következik aztán, hogy ismét egész őszinte legyek, igen természetesen lehetnek némelyek, akik azt mondják: »Ez a mi püspökünk egészen jó ember, szeretjük is, csak ne hivatkoznék mindig a múltra! De ő mindig abban gyönyörködik, azt magasztalja és sok tekintetben ahhoz is szabja a maga ténykedéseit, cselekedeteit. Úgy látszik, mintha nem akarná, de nem is tudná megismerni, meglátni az idő nagy változását, mintha nem látná, hogy a régi partriárkális élet lejárt és nem helyezkedik arra az álláspontra, hogy az egyházi életben, mint az állami életben is feltétlenül szükséges egy formális ellenzék, mely

a kormányt folytonosan szorongassa, zaklassa és úgy látszik, még a sajtószabadságnak sem elég jóbarátja, talán még a cenzurát és imprimaturt is hajlandó lenne visszaállítani, hogy akiknek egyes indítványaikat, javaslatokat az egyházi főhatóság nem pártolja, nem fogadja el, el legyenek zárva attól is, hogy panaszaikat, ha kedvök úgy hozza magával, még a személyeket sem kimélve, elmondhassák. És én hozzá teszem, Méltó. és Főtiszt. Főtanács, hogy csakugyan lehet valami alapja annak, amit így rólam mondanak.

Hát ezek az okok folynak be arra, Mélt. és Főtiszt. Egyházi Főtanács, hogy örömömhöz bizony egy-egy kis aggodalom e pillanatban is hozzájárul, sőt nem tagadom azt sem, hogy már többször gondoltam rá, többször jártattam eszemet azon, hogy kérjem a Mélt. és Főtiszt. Főtanácstól nyugalomba bocsájtatásomat, mert nem szeretném, hogy miattam egyházi ügyeink a legkisebb hátrányt is szenvedjenek és hogy akadálya legyek egyházunk azon haladásának és fejlodésének, amelynek, úgy hiszem elmondhatom, hogy Isten segedelmével én sem voltam 61 évi egyházi szolgálatom s ebből 40 évi püspökségem alatt utolsó szolgája. (Zajos helyeslés.) De a jó Istenben bizva remélem, hogy mint eddig megsegített, ezután is meg fog segiteni, legalább is addig, mig ez a már két éve tartó iszonyú háboru bevégzodik, ha fogyatékosan is, szolgálhassam még szeretett egyházunkat s itt e teremben együtt adhassunk hálát a jó Istennek a várva várt áldott békéért. (Helyeslés.)

Aztán van nekem még egy nagy szerencsém, Mélt. és Főtiszt. Főtanács. Ez az, hogy oly nagyérdemü két főgondnok áll mellettem (Zajos éljenzés.), akik előtt bizonyára tisztelettel hajlunk meg, akik könnyüvé teszik munkámat s teljes mértékben birom bizalmukat, kik engem támogatnak. Bizom azokban is, kik velem együtt egyházunk ügyeit intézik, hogy mint eddig mindig tapasztaltam, jövőben is tapasztalni fogom sokat érő támogatásukat. Sőt engedjék meg, hogy kifejezzem azt is, hogy akiknél talán nem találnak teljes visszhangra az én irányeszméim, melyeket követtem és követek és új jel-

szavakat hangoztatva, ezeket kivánnák egyházunk kisded hajója zászlójára feltűzni, — engedjék meg, mondom, hogy még ezeknek irántam való jó indulatában, önzetlen, tiszta jóakaratukról való meggyőződésemben se kételkedjem. (Éljenzés.)

Mindezek után fogadja a Mélts. Báró Főgondnok úr, a Tisztelendő esperes és Nagyságos igazgató úr s általában a Méll. és Főtiszt. Egyházi Főtanács negyven éves püspökségem alkalmával kifejezett jókivánságaikért, megtisztelő meleg üdvözletükért, amint előre is bocsátottam, szavakban ki nem fejezhető, de lelkemben annál mélyebben érzett köszönetemet és hálámat. Istennek minden áldása legyen szeretett egyházunkon, legyen drága hazánkon és apostoli királyunkon!

A főtanács lelkesedéssel és megelégedéssel vétette jegyzőkönyvébe e történelmi évforduló felett való örömének kifejezését s lelkes hangulatát csupán az a fájdalmas tudat lankasztotta, hogy édes hazánkat már két hosszú esztendő óta a hazánk testére sóvárgó ellenségeknek megszámlálhatatlan hadai fogják körül, melyekkel diesően harcolva hull, patakokban ömlik a magyar honvéd vére. A jubiláló püspöknek kivánta, hogy életét az Isten tartsa meg, erejét lankadni ne engedje, hogy egyházának és családjának boldogítására még sokáig éljen és munkálkodjék. A főtanács az ülésen jelenlevő püspökné úrasszonyt szintén lelkes éljenzéssel tisztelte meg.

A háború erkölcse.

Irta: **Vári Albert.**

Sok szép elméletet olvastunk a háborúról. Sokan úgy tüntetik fel, mint az életnek útját, a szellemi, erkölcsi és vallásos fejlődésnek egy hatásos eszközét, a léleknek a szenvedések árán való tisztító tüzét s ezért az isteni akaratnak ellenállhatatlan kifolyását. Azt is sokan kisérelték meg, hogy a jézusi kereszténység és a háború között bizonyos összhangot állapitsanak meg, hogy a szeretet és béke evangéliumával igazolják a háború rémes pusztításait.

Amíg madártávlatból láttuk a háboru képét, amíg hirlapi cikkekből értesültünk annak egyes szép, kiemelkedő vonásairól: addig talán egyben-másban igazat adhattunk a háborút szépitő elméleteknek. Talán egyikünk-másikunk lelkesült is érette. De mióta az oláhok alattomos betörésével közvetlen közelből megismerkedtünk a háborúval, mióta saját szemeinkkel láttuk és látjuk a vele járó, anyagi, szellemi és erkölcsi hanyatlást: azóta erőssé lett a meggyőződésünk, hogy a háború nem az életnek, hanem a halálnak, nem a fejlődésnek, hanem a hanyatlásnak az útja, nem az isteni akaratnak, hanem az emberi gonoszságnak a munkája.

Nem is szólunk azokról az *anyagi* pusztításokról és romlásokról, amelyek székely népünket ártatlanul érték. Azt a népet, amely több mint két éves háboruban, szülőföldjétől messze távol küzdve, oly sok szép példáját adta a hősi bátorságnak és önfeláldozásnak. Nem szólunk arról a rettenetes látványról, melyet az otthonukból kivert, didergő és éhező gyermekek és asszonyok beláthatatlan tömege nyújtott. Nem szólunk az elhagyott otthonoknak, a népteleu, kihalt falvaknak szomorú képéről s a háború-

nak minden ott maradt külső szennyéről és piszkáról. Hallgatunk arról a kinos aggodalomról, amely unitárius egyházunk nagy részének a megbomlását, bizonytalan ujrakelését kisérte. Mindezeket átéltük, átszenvedtük. A külső romlás sokkal nagyobb is lehetett volna. A pusztító viharban a gondviselés keze őrködött felettünk. A rémes sötétben az Ur lelke világolt előttünk. Most a vihar után hálánk száll a székelyek és magyarok Istenéhez, hogy védelmezte az elhagyott és védtelen otthonokat, az üres templomokat és bezárt iskolákat.

De már azt az *erkölcsi* felfordulást, amit a háború okozott, el nem hallgathatjuk. Szomorú bizonysága ez annak, hogy mivé züllik a nyáj pásztor nélkül s mivé lesz az ember, ha a vallási és erkölcsi kötelékek szétszakadtak. A háború okozta erkölcsi hanyatlásnak nehány tipikus alakját be kell mutatnunk, részint azért, hogy fogalmunk legyen az egész képről, részint azért, hogy lássuk, minő munka vár a vallás és erkölcs munkásaira.

Ott van legelől az *élelmes* menekülő. Talán mindenét otthon hagyta, vagy az se volt, mit otthon hagynia. De már a zavarosban halászás az ő mestersége. Az üresen hagyott lakásokat felkutatni, a mozgatható tárgyakat magával vinni, a gazdátlan jószágnak gazdája lenni, az őrizetlenül hagyott szekereket megdézsmálni, a mások szenvedését a maga javára kihasználni: ez jellemének egyik oldala. A másik is ilyen. A jótékonyságnak s az állami támogatásnak a lehető kiuzsorázása. Mindenütt ott van, ahol valamit ingyen lehet kapni. A szánalom és könyörület érzéseinek a felkeltésében, a szivek megindításában, szomorú sorsának ecsetelésében nagy mester. Minden forrást megnyitani, minden alkalmat gyökeresen kihasználni: ez a vágya és törekvése. Hogy ezzel talán a mások kezéből veszi ki a falatot s másokat éhségben hagy addig, amíg magát hizlalja: azzal nem törődik. Szemesé a világ. Hadd pusztuljon, aki élhetetlen. Amilyen őszinte részvétünk, igaz szeretetünk és jóakaratu támogatásunk kiséri és veszi körül az igazán menekülteket, éppen olyan mély megvetésünket és utálatunkat érdemlik meg az ilyen élelmes menekülők, kik derék székely népünkre e súlyos napokban a szégyen bélyegét sütötték.

Egy másik sötét alakja a háború erkölcsének az *üzér*. Ott ólálkodik mindenütt az útak mentén, hol végérenehetetlen sorokban ömlik az ember- és állatáradat, kitéve az út fáradalmainak s a megélhetés bizonytalanságának. Ezt a különben is sulyos helyzetet sulyosbítani a rémitgetés és igérgetés minden eszközével: ez az üzér hivatása. Nyomunkban az ellenség kiméletlen erőszakoskodásával, előttünk kopár, letarolt mezők s kifosztott tanyák. Dobjon el mindenki minden fölösleges terhet, hogy az életét legalább megmenthesse. A gonoszúl kieszelt háló bőven fogja áldozatait. A megszorult és kétségbeesett menekülő potom áron dobja oda véres verejtékének egy életen át gyüjtött gyümölcsét, hogy életét könnyebben megmenthesse. Az üzlet foly végig az egész vonalon. És benne míg ezren, meg ezren maradnak a vándorlás koldusbotjára, addig az üzérek nagyobb gond és fáradság nélkül százezreknek lesznek méltatlan urai.

A háború erkölcsének harmadik tipikus alakja az elhagyott ház *őrizője*. Nem mindenik őrizőről esik itt szó. Sokan vannak, akik odaadó hűségükkel örök időkre példaképei lehetnek a becsületességnek, akiknek leleményessége sok vagyont mentett meg az alattomos ellenség pusztításától. Minden tiszteletünkre érdemesek ők, kik életük kockáztatásával is igyekeztek hívek lenni a reájuk bizottakban. De mi itt azokról szólunk, akik elsők voltak a reájuk bizott ház kirablásában, akik bizalomból ismerték a ház titkait s minden mozgatható értéket elvittek azért, mert más amugy is elvinné... Mindent láttak, mindent tudnak ezek a hűtelen őrök. Minden rablás szemük láttára történt, de mindenért másokat okolnak. Mesterek a félrevezetésben s a maguk igazolásában. A háború sok mindent a feje tetejére állított. Nem csupán azt eredményezte, hogy a petroleum- és a gyertya-világítás drágább lett a villanynál, hanem az anyagi javak megosztásában is sok visszás helyzetet teremtett. Sok esetben a becsületes menekülő azzal maradt, mit magával hozhatott, ingóságainak nagyobb része pedig a hűtelen őrizők birtokába jutott. Így esett meg az a visszás helyzet, hogy akárhányan alig egy hónap alatt többet szereztek hűtlensé-

gükkel, mint mások egy élet becsületes, verejtékes munkájával.

Tovább is folytathatnám a háborús erkölcsnek a leírását. Szólhatnék az *árulókról,* kik pénzért kiszolgáltatják hazájukat, testvéreiket, a *belső ellenségekről,* kik keblökre szorítják a rablók bandáját. De ezek is mutatják, hogy milyen visszataszító kép a háború erkölcsének a képe, hogy a fölszabadúlt emberi szenvedélyek minő rombolást visznek véghez a tiszta vallásnak és az igaz erkölcsnek a vetésében. Akár a törvények formálják az erkölcsöket, amint ezt a XVIII. század moralistái hirdették, akár az erkölcsök irányítsák az intézményeket, amint ezt Comte Á. tanította, de a háború erkölcse semmiféleképpen nem lehet az az igazi erkölcs, amely az államok »támasza, talpköve«. Kétségkivül vannak a háború erkölcsének szebb, derüsebb vonásai is. A hősiességnek, az önfeláldozásnak, az emberszeretetnek, a részvétnek megható példáit mutatja a háboru, de minket ezek semmiképpen sem kárpótolnak a szellemi értékek aláhanyatlásáért, az erkölcsök eldurvulásáért. Éppen ezért epedve és szivszakadva várjuk azt a jobb kort, melyben a mostani iszappal teljes, szennyes hullámok leülepédnek; az emberben ismét fölülkerekedik az ember; az erkölcsi értékek elfoglalják méltó helyüket; az elvadult ösztönöket ismét megszelidíti a keresztényi szeretet; földi birodalmak növelése helyett istenországa építésén buzgólkodik az ember s testi táplálékokért folytatott hajsza helyett az örök szép, jó és igaz eszményeire irányítja tekintetét, hogy a háború erkölcse helyett ismét urrá legyen a szelid béke erkölcse.

I. Ferencz József és az unitáriusok.

Irta: **Vári Albert.**

Az unitárius egyháznak nincsenek politikai céljai. Mint vallás-erkölcsi szervezet tisztán és kizárólag a hit terjesztésében, a lelkek emelésében, az erkölcsök jobbításában látja a maga hivatását. Létezése szorosan összefügg a magyarsággal. Gyökérszálai ennek a földjéből táplálkoznak. Céljai, eszményei soha ellentétbe nem jöhetnek a magyarsággal. Azonban annak javát és dicsőségét előmozdíthatják. A történelem folyamán idegen nemzetüeket is olvasztott be a magyarságba. Iskoláival, templomaival, lelkészeivel és tanítóival pedig a haza szent ügyét is állandóan szolgálta. Haza és egyház szerves kapcsolatban vannak egymással.

Mégis a haza hosszú időn keresztül nem akarta elismerni és méltányolni az unitárius egyház nemzetépítő szolgálatait. Igaz, hogy János Zsigmond maga is unitárius lett s így közelről megismerve az egyház céljait és eszményeit, 1571-ben a marosvásárhelyi országgyülésen kifejezetten is törvényesítette az unitárius vallást. De ez a törvény csak az erdélyi részekre vonatkozott. Sőt itt is sokszor feledték a törvény világos intézkedéseit. Az utána következett fejedelmek nemhogy segédkezet nyujtottak volna az egyház építő munkájához, hanem részint politikai okokból, részint vallási elfogultságból üldözték, zaklatták. Anyagi javaikat elvették, jogaikat kétségbe vonták és erkölcsi építő munkájukat megbénították. Az unitárius egyház ereje 30 éven keresztül szinte a létért folytatott nehéz küzdelemben merült ki.

Ilyen körülmények között nem csoda, ha olyan nagy hálával emlékezünk II. József szabad szellemü uralkodására, ki a Nagy Frigyes szellemétől áthatva, a felekezeti türelem elvét érvényesítette a hazában. Nem csoda,

ha tankönyveinkben magasztaljuk azt a keresztényi érzületét, mellyel még regens korában 1773-ban Agh István püspökünket és Kovácsi Tamás főjegyzőnket kihallgatáson fogadta, panaszaikat meghallgatta s korát meghaladó szabad szellemű nyilatkozatával bocsátotta el.

Azonban az unitáriusoknak 300 éves küzdelmeikért, üldöztetésükért teljes elégtételt csak *I. Ferencz József* adott. Ő egészítette ki az 1571. évi marosvásárhelyi országgyűlés törvényesítő határozatát az 1848. évi XX. t.-c. szentesítésével. »Az unitárius vallás törvényesen bevett vallásnak nyilváníttatik. E hazában törvényesen bevett vallásfelekezetekre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonosság állapíttatik meg.« E szentesített törvény ereje nyitotta meg az útat az unitáriusok előtt Magyarország egész területén. Ennek védő szárnyai alatt szervezkedhettek ott, ahol a XVI. században szervezetlenségük miatt elenyésztek. Ennek alapján kaptak olyan jogokat, anyagi és erkölcsi támogatásokat, amelyek nem csupán létüket biztosítják, hanem a jövendő fejlődésnek is biztos kezességei. Sőt ez újjászületésnek, ez előrehaladásnak a nyomai egyházi életünkben minden téren mutatkoznak is. Ezért áldjuk mi azt a nagy lelket, amely századok előítéletein felül tudott emelkedni s azt a királyi elhatározást, mely az elfogultság sötétségét áldó fényével megtörte s a hit- és gondolatszabadságot országában megvalósította.

Ez a nagylelkü király háromszor fogadta kegyesen az unitáriusok tisztelgő és hódoló küldöttségét. 1876-ban Nagyszebenben, 1887-ben Kolozsvárt és 1895-ben szintén Kolozsvárt. A küldöttség vezetője mindannyiszor Ferencz József püspökünk volt. Ezek közül különösen örökre emlékezetes marad az 1887-beli kolozsvári látogatása az uralkodónak. Ez alkalommal püspökünk beszédére a következő bensőséges választ adta: »*Örömmel fogadom őszinte ragaszkodásukról tanuskodó üdvözletüket és biztositom Önöket, hogy habár hitsorsosaik ez országban más vallásbelieknél kevésbé is számosak, mégis atyai szivemhez ép oly közel állanak, mint amazok és kegyelmem irányukban mindenkor változatlan marad.*« Ugyanez alka-

lommal olyan kegyben részesítette az uralkodó az unitáriusokat, a minőben János Zsigmond óta nem igen részesültek. Meglátogatta kollégiumunkat. Megnézte könyvtárunkat. Érdeklődéssel tudakozódott papjaink és tanárainkról. Elment az ifjúság előtt, megvizsgálta a tantermeket, a lakószobákat, sőt még a karikás ágyat is, a milyenben akkor aludott a székely tanulók egy része. Atyai szivvel örvendett a nevelés terén kifejtett buzgóságért s atyai szivvel bánkódott a szegénységből származott hiányok és fogyatkozások miatt. Mikor pedig távozóban volt, jellemző szavai ezek voltak: »Kivánom, hogy haladjanak.«[1]

Más úton is méltányolta az unitáriusok törekvéseit, haza- és nemzetépítő munkásságát. A midőn püspökünket két izben is kitüntette: először a II. oszt. vaskoronarenddel, másodszor a Ferencz József-rend nagykeresztjével: akkor közvetve az unitárius egyházra is hullottak királyi kegyelmének a sugarai. Elmondhatjuk azért, hogy mi János Zsigmond unitárius fejedelem óta egyetlen uralkodónál sem tapasztaltuk azt a nagy kegyet, azt a meleg atyai szeretetet, amellyel I. Ferencz József kisérte a mi egyházi életünket. A sok félreértés, a sok megalázás és méltatlan üldözés után sokszoros fényben ragyogott reánk ez a nagy királyi kegyelem. Azért mint magyarok együtt teszszük le sirjára mi is a magyar nemzettel hálánk és kegyeletünk babérját s mint unitáriusok áldjuk s egyházi történetünk könyveiben őrizzük meg halhatatlan emlékezetét.

[1] Ferencz József: I. Ferencz József Ő cs. és ap. királyi felségének az unitárius vallásközönség részéről, Kolozsvárt 1887. évi szept. 23-án bemutatott hódolatáról és a kolozsvári unitárius főtanodának Őfelsége által 1887. évi szept. 24-én történt legmagasabb meglátogatásáról az unitárius egyházi képviselőtanácshoz tett jelentés. Kolozsvár, 1887. 30. l.

Benkő Mihály

1847 március 16—1916 augusztus 25.

Középajtán, Háromszékmegyében született. 1858. év őszén nagybátyja: Incze Mihály nyug. miniszteri titkár Kolozsvárra hozta s itt az unitárius kollégiumban 1867 juniusában tett érettségi vizsgálatot. Jogi tanulmányait a kolozsvári, később egyúttal mint egyéves önkéntes a nagyszebeni jogakadémián végezte. 1872 elejétől három évig gyakornoki s jegyzői teendőket végzett a kolozsvári kir. törvényszéknél. 1874 végén Marosvásárhelyt ügyvédi vizsgát tevén, 1884-ig ügyvédi gyakorlatot folytatott, azóta gazdálkodott, hol a saját magyarmacskási birtokán, hol mások jószágait igazgatta. 1876-ban az árkosi zsinati főtanács egyházi főtanácsosnak, 1886-ban a főtanács jószágai kezelőjének választotta. Az egyházi alkotmány és közigazgatás újraszervezése óta állandóan tagja az egyházi képviselő tanácsnak; előbb a kolozsvári unitárius egyházközség, később a kolozsdobokai unitárius egyházkör felügyelő gondnoka.

De működése nem merül ki az egyházi közélet területén való buzgó forgolódásával. Hosszú éveken keresztül a Kolozsvármegyei Takarékpénztár vezérigazgatója, mely intézetet gondos és óvatos vezetésével megerősített és Kolozs vármegye törvényhatóságának tagja, melynek életében hajlíthatatlan függetlenségi gondolkodásával és gazdasági szakismereteivel buzgó és tevékeny részt vett.

Házas életét sem első, sem második feleségétől nem áldotta meg gyermekkel az ég. Rokoni szeretetét nevelt fia, árkosi Benkő Sándor honvéd huszáralezredes élvezte, kinek katonai pályáján és előmenetelén figyelme büszke-

séggel csüngött. Házas élete vagyonilag szerencsésen alakult, néhai nagybátyjától is szép vagyont örökölt. Így történt, hogy kevés igényű és szorgalmas munkásságban eltöltött életében szép vagyont gyűjtött össze, melyből a köznek is áldozhatott.

A kolozsvári kollégium konviktusának 10.000 K-ás alapítványt hagyott, a kolozsvári unitárius egyházközségnek a Dávid Ferenc-utcában levő házát, melyet az özvegy haszonélvezete terhel.

Őseitől örökölt szabadságszeretete követelte, megalapozott biztos vagyoni helyzete lehetővé tette közéleti szereplésében a megalkuvást nem ismerés hajthatatlanságát, mellyel mind egyházi, mind politikai közéleti állásfoglalásaiban a puritán erkölcsi szigorúság elveit érvényesítette.

Temetése augusztus 27-én volt, azon a napon, amelyen az idei főtanács rendes évi közgyűlésre összegyűlt s melynek éjszakáján az oláh horda orvúl, titokban, a sötétség leple alatt ránk tört s beszennyezte a szent hazai föld göröngyét. Talán jobb is volt ezt meg nem érnie. A hazafias érzés tüzétől égő magyar lelke úgy sem birta volna el ezt a fájdalmat.

Legyen csendes a nyugalma abban a földben, amelyet úgy szeretett s amelyhez annyira ragaszkodott.

Racionálizmus, vallásosság.*

Irta: **Zoltán Sándor.**

Máté 5_{13-14}: Ti vagytok e földnek sava, ha pedig a só megízetlenűl, mivel sózzák meg? nem jó azután semmire, hanem hogy kidobják és eltapossák az emberek. Ti vagytok a világ világossága. Nem rejtethetik el a hegyen épített város.

Jézus dicső alakját az elképzelés kétféleképpen állítja lelki szemem elé. Látom őt, amint figyelmes hallgatóságtól körülvéve beszél, tanít. Szemében az igazi lelki meglátás tisztasága, arcán a gondolkozás nemességének fénye, homlokán a valódi mély bölcseség, az élet, a lét, a lélek legmélyebb titkaiba látni tudás kifejezése. Oda képzelem magam hallgatói közé, elvegyülök a tömegben, mely áhitatos figyelemmel lesi finom metszésű ajkának minden szavát, a hegyi beszéd magasztos szavait. Hallani vélem, fülembe csengenek az örökéletnek igéi, a nagyszerű, találó példázatok, hasonlatok, örökérvényű vallászerkölcsi igazságokat kifejező kijelentések, az emberi élet rejtelmeit feltedő, megoldó tanítások. És úgy érzem, úgy látom, hogy ő, a tanító Jézus, a hegyi beszéd prédikátora a világ világossága, a hegyen épített város. Világosság, mely a szellemiség világában az örökkévalóságon keresztűl szórja sziporkázó sugarait; hegyen épült város, melynek falai ledönthetetlenek, levegője tisztább, üdébb, napsugarasabb a völgy levegőjénél s mely minden más városnál közelebb van az éghez.

Aztán a kép változik. Csöndes magányba vonult embert látok. Körülötte sejtelmesen suttogó illatos olajfák

* Elmondva az egyh. főtanács gyűlése alkalmával Kolozsvárt, 1916 augusztus 27-én.

évszázadok terhét hordozó keménytörzsű cédrusok, az üdezöld fű között pompázó virágok, melyeknek élénk színét az uralkodó félhomály tompítja s teszi ünnepélyessé. Az ember egyedül van, de arcának csaknem a szomorúságig komoly vonásain földöntúli boldogság derűje árad szét, egész alakja az érzelmek felmagasztosúltságától ragyog. Ajkai mozognak, halkan beszél; egész lényén az a látszat vonúl végig, hogy avval érzi magát együtt, teljesen együtt, kit szeret teljes szivéből, teljes lelkéből, minden erejéből s vele beszél, társalog a legmagasztosabb érzelem szavaival.

Ez ember újra Jézus. A mélyen vallásos és vallásosságát szavakba öntő, imádkozó Jézus, ki Istenben a mindig vele levő szerető Atyát látja, érzi, hiszi s mint az atya akaratát teljesítő fiu, egynek érzi magát vele, az Egyetleneggyel s teljes bizalommal, rendületlen hittel, a legnagyobb szeretettel közeledik, beszél, imádkozik hozzá. Vele imádkozom: Atyám, jöjjön el országod; szabadíts meg a gonosztól; ha lehetséges, muljék el a keserű pohár, de azért legyen meg akaratod; Atyám, kezedbe teszem le az én lelkemet. És úgy érzem, hogy az élet számomra új tartalmat nyer; az eszmék iránt való közömbösség szent lelkesedéssé magasztosúl, a csüggedésbe reménység vegyül, a kétségbeesés sötétségét fény töri át. Úgy érzem, hogy ez íz és szín nélkül való hétköznapi szürke élet ízt és színt nyer, ünnepélyessé lesz, mert látom, hogy az élet maga valami szent és ünnepélyes. Úgy érzem, úgy látom, hogy a mélyen vallásos imádkozó Jézus a föld sava, ki megízesíti, élvezhetővé, kellemessé teszi az őt követők életét; életté teszi az életet s lelket tápláló eledellé annak örömét, búját, boldogságát, szenvedését.

Jézus mint értelemmel és méltósággal tanító mester világ világosságaként és mint őszinte, mély hitből vallásos ember földnek savaként jelenik meg lelki szemeim előtt. De hallom szavát: Ti vagytok a világ világossága, ti vagytok a földnek sava. Tanítványainak, követőinek is világ világosságává, földnek savává kell lenniök, mert csak így lehetnek igazi tanítványok, igaz követők.

Vajjon ma is? Igen, ma is és mindig.

* * *

Korunkat a gondolkodás mikéntjének szempontjából a racionálizmus, józan elméjűség, felvilágosúltság korának nevezhetjük. Mintha a több világosságért esengő nagy német költő szavai lettek volna jeligéjévé a mai művelt emberiségnek, minden titok sötétségének eloszlatása lett a nagy cél, mely felé a tudomány különböző mezején minden szellemi erőt megfeszítve az ész emberei előre törtek. S a több világosságot szomjúhozó észnek csodás alkotásai, felfedezései hihetetlenül megszaporodtak; szinte tegnapról mára ért el az emberi ész soha nem álmodott eredményeket. A széllemi képességnek bámulatos bőségű forrásai nyiltak meg s látva saját szellemiségének fényes ragyogását, újongott az ember és újjászületettnek, tapogatózva haladó évszázadok, évezredek bilincseiből kiszabadúltnak érezte magát. Megittasúlt saját értelmének erejétől, elvakult a fénytől, melyet önmagában megpillantott; önmagát azonosította a fénnyel s hódoló tisztelete tárgyává lőn az észnek ragyogása, a csillogó emberi ész. Minden más hódolat feledve lőn, a nagy tömeg elé új tiszteléttárgyat állítottak s oltárt emeltek a tudásnak, értelemnek.

A vallás? A vallásos tisztelet tárgya? Múltból átszármazott lomtárba való szellemi ócskaságnak nyilvánították saját értelmiségök holdvilágán sütkérező, természettudományosan gondolkozó modern emberek; a tudatlan tömeget fegyelmező és fanatizáló eszköznek mondották társadalombölcsészek s fölényesen lemosolyogták az imádkozó jámbor hivőt, a túlvilág hitéhez ragaszkodó kisírt szemű gyászruhás nőt.

Mindent, mindent a józanul gondolkozó, számító ész lombikjába helyeztek s ott sütötték-főzték, hogy babonás tévhitek elillanása, elpárolgása után leszűrjék a kristálytiszta igazságot? S az eredmény? Az értelmi kohó lombikjából sokszor az igazság illant el s durva salak maradt vissza, melyből szegényes érzelmű szobamorálisták elméleteket kovácsoltak, melyekkel állattá alacsonyították az embert s nagyra nevelték önzését, az érzéki élvezetek kultuszára való hajlandóságát, mindent, mi az emberben nem igazán emberi. S azt hitte a saját szellemi fényétől

elvakult ember, hogy csak így lehet világ világossága, értelmének kölcsönvett pislogó fénye az örökvilágosság. Oh, hogyha korunk elposványosodott erkölcsi érzékére és arra a tudományosságból, puszta értelmiségből táplálkozó kultúrára gondolunk, melynek eredménye e rettentő világháború, mennyire kell, hogy piruljunk a világ képzelt világossága miatt, mely semmiképpen sem hasonlítható a hegyen épült városhoz! Bizonyára, mikor tanítványainak azt mondta Jézus: Ti vagytok a világ világossága, — nem oly korszak eljövetelére gondolt, mikor az emberi észnek minden alkotása a népeket pusztító, gyűlöletet tápláló, millió fájó sebet okozó háborúnak szolgálatába kell hogy álljon.

A racionálizmus neve alá foglalható felvilágosultság, józan értelmüség, szabadgondolkozás úgy, amint a mostani világkatasztrófa vörös fényénél látjuk, semmiképpen sem az igazi világosság, hanem csak villanyfény, mely ragyog, sziporkázik, melegíteni, éltetni azonban nem tud. Ezzel szemben az éltető és melegítő, virágbontó és gyümölcsérlelő, örökfényben ragyogó nap Jézusnak világosgossága. E világosságnak kell beragyogni azok lelkét, kik magukat az ő igaz tanítványainak, világ világosságának, hegyen épült városnak akarják hinni és megbizonyítani.

Jézus felfogásában az ember több, mint állat: Istennek gyermeke. Minden ember Istennek gyermeke, még a bűnösök, meglévelyedettek is, kik eltékozolták az Atyától szent örökségül nyert szellemi, erkölcsi kincseket. S Isten, a világszellem, az örökké tevékeny, örökké élő erő atyja, mindennek atyja, ki szeretettel, igazsággal, céltudatossággal alkotott, cselekszik mindent. Ő az emberiség családfője s e családban csak testvérek lehetnek, kiknek egy kötelességök, egyetlen törvényök van: a szeretet. Hogy Isten országává legyen, a maga szűk körében mindenkinek e nagy család javára kell munkálnia, nem pedig önző egyéni érdekekért tülekedni mások hátra tolásával, eltiprásával.

S az egyéni haladásnak is mily szédítő perspektivája! Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes! Bontsátok ki szárnyát a bennetek levő isteni

léleknek, szellemnek, ti emberek; merész sasként száguldjátok be az egész világot, az egész mindenséget, kutassátok annak titkait, legyen honotokká a csillagok tábora, gyújtsátok meg szellemességtek ragyogó fáklyáját a föld és tenger ismeretlen mélységeiben; kutassatok, vizsgáljatok mindent, mert a mindenség a ti Atyátoknak birodalma s nektek mint fiaknak mindenüvé szabad bemenéstek van!

Csak egyet ne feledjetek soha, azt, hogy egy a ti atyátok és ti mindnyájan testvérek vagytok, kiknek szeretnetek kell Istent, az Atyát és egymást, mert erről ismernek meg, hogy az én tanítványaim vagytok, Jézus tanítványai vagytok. Ti vagytok a világ világossága! E világnézet, az igazi keresztény világnézet, Jézus világnézete előtt való föltétlen meghódolás, annak követése avat világ világosságává, teszen hegyen épült várossá.

Oh, érzítek-e, látjátok-e, testvéreim, a világ igazi világosságát s nagyszerű voltát Jézus valláserkölcsi felfogásának, mely nem rombolni, pusztítani akar, hanem építeni s melynek minden szava szeretet?! Érzítek-e, látjátok-e, hogy a keresztény társadalom e felfogás áldásos talajáról csúszott le, azért alakúlt az ész, a felvilágosúlt, minden rejtély megoldására törő ész minden vivmánya, találmánya a rombolásnak szomorú eszközévé? Érzítek-e, belátjátok-e szükségszerűségét annak, hogy vissza, vissza kell térnünk Jézus bűvös körébe, hogy a rombolás pusztító fegyvereiből a jajgató, ezernyi sebből vérző emberiségnek gyógyító szerei, építő eszközei váljanak? S épüljön a szereteten alapuló egyetemes testvériességnek istenországa!

Vissza hát Jézushoz, a világos beszédű, nagy méltósággal tanító mesterhez, ki a világ igazi világossága, hegyen épült város. Éppen a helyesen értelmezett racionálizmus követeli, hogy vissza Jézushoz, mert egyetlen kultúra sem lehet igazi kultúra, ha nem erkölcsi elvek szabnak neki irányt, magasztosabb elvek pedig egy kultúrának sem lehetnek fundamentumai, mint amelyeket Jézus hirdetett. Ezért vissza Jézushoz, hogy kik a keresztény kultúra ragyogásában, fényében sütkérezünk, lehessünk világ világossága s műveltségünknek ne csak ragyogása

sziporkázó fénye legyen. hanem éltető, áldásos melegsége is.

Mert csak így lehetünk a földnek sava is.

Hogy az ember úgy élhesse le életét. úgy tölthesse be hivatáskörét. hogy lelkiismerete mindig nyugodt legyen s egész lényét. szavait, cselekedeteit egyaránt bizonyos kellemes derültség aranyozza be: az értelmi és érzelmi világ összhangjára van szükség. nehogy a lélek hasonló legyen ahhoz a zenekarhoz. melyben a hangszerek egy részén teljes erővel játszanak. míg a más részt annyira halkítják. hogy jelenlétét észre sem lehet venni, csak azt érzi a hallgató. hogy valami nagyon hiányzik a zenekar játékából s a játszott darab szépsége sehogysem tud érvényesülni. minek következménye zavart nyugtalanság és csalódottság érzete a lélekben. Az ember csak akkor igazán ember. ha mind értelmi. mind érzelmi világában a tökéletesedés felé tör s lelki világának egyik terén sem türi meg a visszaesést. A mi korunk feledte ezt.

A racionálizmus. a felvilágosúltság kora az értelemre, erre a megbámult. nagyszerű eredményeket létrehozott emberi képességre vetette magát. Ennek fejlesztésére. művelésére helyeztek minden súlyt. Állam és kiváló vezérszellemek mind világosítani akartak az értelmi mezőn. Népies ismeretterjesztő előadások. munkás-gimnáziumok, szabad liceumok az általános műveltség terjesztésének jelszava alatt jórészt mind ismeretet akartak közölni s ezáltal a kevesebb tudású néposztályok értelmi körét bővíteni. Helyes és szép törekvés mindenesetre korunknak ez a dicsérendő vonása. bűn lenne pálcát törni a felvi-világosító. ismeretet terjesztő törekvések fölött. De egy jelenséget nem szabad figyelmen kivül hagyni.

Szinte elenyésző csekély azoknak az intézményeknek, törekvéseknek száma. melyek azt akarják, hogy az ember ne csak felvilágosúltabb, tudósabb, hanem jobb, erkölcsösebb és emelkedettebb. nemesebb érzelemvilágú is legyen. Az emberiség jobbá tételét rábizták a börtönökre és az egyházra. melytől éppen a felvilágosító, racionálista törekvések egyre jobban elidegeníteni igyekeztek a nagy néptömeget a lekicsinylés. ócsárlás, kigunyolás kétes ér-

tékü fegyvereivel. A következmény? A nagyvárosi felvilágosodott proletár sóvárgó irigységgel és fogcsikorgató gyűlölséggel rázza öklét a széles ismeretkörű nagytőkés felé, ki viszont polipként tapad bele a munkásságba, hogy kiszívja életerejét, vérét. A falunak egykor jámbor, becsületes népe a túlságos világosság káprázatától elbódúlva kezd itt is, ott is sem Istent, sem embert nem tisztelő duhaj, korhely népséggé aljasodni, ki előtt csak a csendőrszuronynak van tekintélye s papjának, tanítójának jóra intő szavait csúfondáros lemosolygással hallgatja, mert tapasztalnia kellett, hogy akadnak a szellemi vezetők között is olyanok, kik személyes hiuságuknak, önző egyéni erdekeiknek könnyen alárendelik a köz javát, sőt a becsületet is s az ember durva erőszakot lát nem egyszer ott, hol a szeretet szavát szeretné hallani.

Emellett egyre több az élettől megcsömörlött, elfásúlt lélek, kit ha valami még föl is lelkesít, csak szalmalángot eredményez, mely nem tud átalakúlni életnek tüzévé. S nézzétek, e mindig levegőbe néző, minden iránt közömbös, fásúlt lelkűek mily egykedvűen szennyezik be a családi szentély tisztaságát, úgy a maguk, mint a mások családi szentélyét! Nézzétek, mily luciferi mosollyal tudnak végigtaposni az ártatlanságon, más becsületén, jó hírnevén! Nézzétek, mily haszonleső kufár ábrázattal, megindulni nem tudó lélekkel használnak föl anyagi vagyonuk gyarapítására a köz róvására oly eseményeket, melyek a nemesebben gondolkozókat, lemondásra, áldozattételre, nagy elhatározásokra lelkesítik. S nézzétek, a semmi szépért, nemesért lelkesülni nem tudó, az életben semmi eszményiséget nem találó biazirt lelkek mint fordúlnak utálatos, állatias élvezetek hajhászata felé s mily szatirmódra kacagnak a megbotránkozókon! Pedig sziporkázóan szellemesek tudnak lenni és sokoldalu tudást, nagy műveltséget árulnak el. De aztán nézzétek őket, ha végigsújt rajtuk a sors a megpróbáltatások nehéz ostorával, hogy elveszítik fejöket s mily vigasztalan sötétség takarja el életök egét, melyen a hitnek, reménységnek alig pislogó, legkisebb csillagocskája sem tud kigyulladni.

A túlságos racionálizálás, az értelemnek, észnek örö-

kös dicsőítése szomorú eredményeket hozott létre. Az érzelmi világ elhanyagolásával megbillent az emberi lélek egyensúlya. Nem számoltak azzal, hogy minden tudásnak, ismeretnek csak akkor van és lehet igazi értéke, ha az érzelmi tisztaságot nem elhomályosítja, hanem még ragyogóbbá teszi. Nem gondoltak arra, hogy ha az emberi lélekben megbomlik az értelem és érzelem között levő egyensúly, a társadalomban is meg kell bomlani az összhangnak s e jelenség átmenve a népek és államok életébe, végeredményében ott is bomlást, azután durva egymásratörést, pusztító háborút okoz. Az emberiség jobbjai mintha észrevették volna ezt s emelkedtek hangok, melyekben a korszellemmel való elégedetlenség jutott kifejezésre. Valaminek az életből való lassu eltávolodását, hiányát sokan megérezték, de úgy voltak vele, mint aki érzi, hogy az eléje tálalt ételből valami nagyon hiányzik, de azért lassanként mind elfogyasztja anélkül, hogy rájönne, hogy nem volt benne — só.

Igen, a mi társadalmi életünk is, mely annyira elkápráztódott a sok értelmi fénytől, megízetlenült, elfogyott belőle a só, az érzelmek nemesebbé s ezáltal a lélek jobbá tételére való minden törekvés. Ezért volt annyi megesömörlött lelkű, elfásúlt, minden iránt közömbös ember. S hogy ismét izletessé, élvezhetővé, söt élvezetessé váljék az élet s minden terhe könnyüvé, az értelem mellett az érzelmek művelésére is gondot kell fordítanunk. Minthogy pedig a legszentebb, legmagasztosabb érzelmeket a vallás indítja meg, vissza kell adnunk az életnek a vallást, az élet savát. Ne legyen az az egyházak elzárt kiváltsága, hanem közkincs, az életet megízesítő, kellemessé tevő só. Vallássá kell tennünk az életet, a magunk életét, mindnyájunk életét, hogy vallásossá legyen a társadalom, a mi társadalmunk. Vallásosság alatt azonban a Jézus vallásosságát értem. Olyan értelemben kell vallásosnak lennünk, ahogy ő volt.

Ha érezzük, hogy nemcsak az értelmi vizsgálódás színtere, a világ mindenség, hanem láthatatlanúl az erkölcsi világrend is körülveszen, melynek törvényeit éppen úgy nem lehet büntetlenül áthágni, mint a fizikai világ-

rendéit s meggyőződéssel hinni tudjuk, hogy e láthatatlanúl körülölelő erkölcsi világrendben a világszellemnek, Istennek szeme néz reánk titkon, mint kis gyermekekre a gondos szülő őrködő szeme: föl kell ébredni bennünk az erkölcsi felelősség érzetének, mely szigorú parancsszóval tiltja mindazt, mi rossz, helytelen s követeli, hogy tegyük, mi jó, helyes. És ha e benső parancsszóra figyelve rájövünk, hogy az annak szava, ki ott dörög a villámok csattogásában, ott sír a sárga levelet kergető őszi szélben, ott zúg, morajlik a tenger egymásra torlódó hullámaiban, ott susog csöndes erdők virágos partú csermelyében, ott él a természet örökérvényű törvényeiben, ott működik a világokat megsemmisítő és újraalkotó végtelen és örök erőben: föltétlen érvényünek kell azt elismernünk s kötelességünkké lesz, hogy mindig oly önmegadással, oly alázatos engedelmességgel hajoljunk meg előtte, mint a kis gyermek gondviselő, szerető édes apjának parancsa előtt.

És aztán éreznünk kell, hogy mi, emberek, kik mindezt megérezni, elgondolni, felfogni tudjuk, kik értelmünk erejével oly csodás dolgokat tudunk alkotni, a teremtő örök erőnek, Istennek több vagyunk, mint csupán teremtményei: gyermekei vagyunk, Istennek, az Atyának gyermekei. Oh, ha a világegyetembe mint az alkotó gyermekei tudjuk beleélni, beleképzelni magunkat, mily fölemelő, magasztos érzések kell, hogy áthassák egész valónkat! Mennyire meg kell bennünk nemesedni, isteniesülni még a legközönségesebb, legösztönösebb érzelemnek is! Mily örömmel kell engedelmeskednünk az erkölcs parancsszavának, melyről tudjuk, hogy a mi Atyánknak parancsa!

És ha látjuk a mindenség bölcs törvényszerűségét, tapasztaljuk, mint küszöböl ki minden véletlenszerűséget a világot átható bölcsesség, szeretet, ha mindent úgy tudunk felfogni, mint a mi Atyánknak akaratát és mindig megnyugvó lélekkel tudjuk elrebegni Jézusnak fohászát, »legyen meg a te akaratod«: lelkünket a szülőjében föltétlenül bizó gyermek hite fogja áthatni s egész lényünket valami csodás, megnyugtató, de egyben fölemelő és boldogító érzés járja át, mely az élet minden terhét

könnyűvé, minden keserűségét édessé, minden bánatát, szomorúságát szent megnyugvásnak érzetévé fogja átalakítani. Ekkor és így leszünk jézusi értelemben vallásossá s keressük az érzelmi felmagasztosúltság, telitettség állapotában a csöndes magányt, hol nem zavarja semmi a mi Atyánkkal való meghitt együttlétünket, kinek gyermeki bizalommal rebegjük el fohászunkat, tárjuk föl bánatunkat, lelki sebeinket, vágyainkat s beszélünk Istenünkkel, Atyánkkal a legszentebb, legfelségesebb nyelven, az imádkozó lélek nyelvén.

Ilyen és így ébred fel a Jézus vallásossága, a föld sava, mely megízesíti az életet s élvezhetővé teszi annak szenvedéseit, megpróbáltatásait is. E vallásosság megnyerésére kell törekednünk s belevinnünk a megízetlenült életbe, hogy visszanyerje minden szépségét.

Ti vagytok a föld sava! A föld, a valláserkölcsi világ savává kell lennünk.

A mi unitárius vallásunkat a racionálizmus, józan értelem, felvilágosúltság vallásának mondják mások, mi is annak tartjuk s szeretjük is ezt hangoztatni. De óvakodnunk kell, nehogy felvilágosúltságunk gyönge lámpavilág legyen, melynek fénye mellett csak azt látjuk meg, mit a bennünk levő isteni lélek, a józan értelem parancsszavára el kell dobnunk, amit ellenben meg kell tartanunk és őriznünk, nem vesszük észre. A világ álfényű világosságában, a Jézus világosságától eltávolodott keresztény társadalomban ránk várakozik a feladat, hogy a Jézus szerint való világosság föltárásában legyünk világ világossága, hegyen épült város. Sok szem szegződik ránk, hogy miképpen tudjuk összeegyeztetni a tudományos és vallásos racionálizmust. Jaj, nekünk, ha a nagy feladat teljesitésére gyöngének bizonyulunk! Mindenki, aki magát valóban unitárius kereszténynek érzi, teljes tehetségével törekedjék a nagy feladat végzésére! Minél gyakrabban üljünk a Mester lábához, hogy hallgassuk tanításait s vigyük át örökérvényű valláserkölcsi elveit az életbe, életünkbe. Élővé tegyük azokat! Csak így lehetünk földnek sava.

Unitárius vallásról gyakran beszélünk, unitárius val-

lásosságról vajmi ritkán. Pedig a vallás a vallásosságban válik élő és éltető erővé. Ha a mi unitárius keresztény vallásunk élő vallásossággá, jézusi mély és igaz vallásossággá nem lesz, megizetlenült sóvá lettünk, mely semmire sem jó, hanem hogy kidobják és megtapossák az emberek. Nem, ez nem következhetik be. Mindenkinek, kiben az unitárius keresztény szellem, Dávid Ferenc szelleme él, ez ellen tiltakoznia kell. Tiltakozni mindennapi életével, mely a mély vallásosságnak, az Istennel való együtt élésnek szentélyévé avatja a családi hajlékot s melyből minden divatos léhaságot el kell távolítani, hogy Jézus szelleme vonja be fenséges fényével. Csak így lehetnek templomaink is valóban az egyetlenegy Isten dicsőségének és tiszteletének, a buzgó vallásos áhitatnak megszentelt hajlékai, hol Jézusnak mindig jelenlévő szelleméből megnyeri az élet harcában elfáradt lélek az örökélet italát. Csak így lehetünk földnek sava, mely megízesíti társadalmunk életét.

»Ti vagytok a földnek sava; ha pedig a só megízetlenül, mivel sózzák meg? nem jó azután semmire, hanem hogy kidobják és eltapossák az emberek. Ti vagytok a világ világossága! Nem rejtéthetik el a hegyen épített város.« Jézus e szavai minden követőjéhez mindenkor szólanak. Hozzánk is intézi azokat a Mester. Ne feledjük el, egész lelki erőnkkel, életünkkel akarjuk, hogy legyünk földnek sava, világ világossága, mert így lehetünk Jézusnak valóságos tanítványai, igazi követői, igaz keresztények, igaz emberek. Ámen.

IRODALOM

Perczelné Kozma Flóra: *Felolvasások és közlemények.* 1909—1915. II. kötet. Ára a háborúban megvakult katonák javára 2 K 50 fill. Neumann-nyomda, Ipolyság. 1915. 285. l.

Nagy lelki élvezettel olvastuk azt a 41 felolvasást és közleményt, mely országosan ismert, kitünő írónőnk tollából az utóbbi 6 év alatt megjelent s amelyeket most egy vaskos kötetben kiadott azzal a szép gondolattal, hogy a lelki világosság terjesztéseért irott felolvasásokkal most a háborúban megvakult katonák nyomorán enyhitsen. A felolvasásokat és közleményeket előttünk különösen értékessé teszi az a szubjektiv hang, mely rajtuk átvonul, mely lépten-nyomon érezteti, hogy nem egy ridegen számitó értelem útmutatását követjük, hanem egy melegen érző és dobogó szívnek a mélységében a legszebb harmóniába olvad össze sok olyan dolog, melyekben a skatulyázó és folyton kategóriákat kereső értelem áthidalhatatlan ellentéteket s megfejthetetlen problemákat keres és talál. Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy itt az érzelmek vakon rohannak s a szabályozó értelem elveszitette volna a maga irányitó tekintélyet. Ellenkezőleg az észnek és a szívnek, a hitnek és a tudásnak, az érzelem melegségének és az értelem logikájának egy szép összhangba olvadása jellemzi az író lelki világát. A léleknek evvel az Istentől megáldott világával nem retten vissza a legnehezebb problemaktól. A legokosabb kérdésekben is megtalálja a kivezető útat s ott, hol az elfogult egyoldaluság a leglehetetlenebb helyzeteket teremti, ő biztos kézzel mutat egy szebb, jobb és emelkedettebb élet lehetőségeire. Nem az elvek és szellemtelen irányzatok vezetik lelkét, hanem lelke teremti meg a legjobbnak és leghelyesebbnek tetsző irányzatot. Nem konzervativ, de nem is radikális. Olyan mint maga az élet. Megbecsüli a mult kipróbált eszméit és irányzatait, de kész lemondani azokról, mihelyt a fejlődés útjában állanak, mert „az élet fejlődés a szebb és jobb felé“. Nem rajong az élettelen dogmákért s nem lelkesül az élet kötött formáiért. Elitéli a főlényeskedő „szakszerüséget“ s megbecsüli a „laikus“-nak tisztán és józanul látó kritikáját. (94. l.) Szerinte csak a jézusi fegyverekkel küzdő reformtörekvések birnak igazi értékkel. (92. l.) Általában szellemi mértéke minden téren a Krisztus. Nem az orthodoxia merev istenembere, hanem a szabadelvű kereszténység ember Jézusa. Ötet keresi mindenütt s a világot

minden téren hozzá akarja emelni. Vele kél ki az elharapózott erkölcstelenség ellen s vele dicséri azokat, akik a „jobb részt“ választották. A saját lelki irányát igy jellemzi: „Abban különbözünk mi józanok és meggondoltan haladók a tulzóktól, hogy nemes alapon álló, embert nevelő régi eszméinket, nem engedjük az érzéketlen cinikusoktól letiportatni és lomtárba dobatni, hanem kegyelettel és szeretettel őrizni ősi örökségünket, a kor követelményeihez, saját szabadelvü lelkünk vágyaihoz kivánjuk ezeknek tartalmát átalakitani, hogy az által örökéletet biztosítsunk számukra.“ (125. l.)

Témáit a vallás, a szocializmus, különösen a feminizmus és a békemozgalom köréből választja nagy előszeretettel. Minden téren a fokozatos fejlődésnek s a mérsékelt haladásnak a hive s buzgó munkása. Bárhonnan jöjjön a világosság súgara, örömmel ragadja meg és azonnal értékesíti egy szebb és jobb világ előkészítésében. A vallási racionálizmus mellé egy kis miszticizmust és metafizikai gondolatot sürget. A protestans Istentisztelet ridegségét egy kis művészettel kivánja enyhiteni Ő maga vallásilag liberálisan gondolkozó, de azért zaklatott és szenvedő lelke megnyugszik az orthodox templomban a Jézus szobra előtt. A hitet a haladás legbiztosabb emeltyüjének tekinti s ezért keresi és hirdeti a vallás és tudomány összhangját. Nem tudja elképzelni a nevelést vallás nélkül. „Nem születhetik — mondja — olyan modern lelkű társadalom a világon, mely a Krisztus szellemén alapuló pedagógiát kárvallás nélkül mellőzheti.“ (199. l.) Szerinte nincs szomorúbb jelenség, mint az, hogy az emberek nem tudnak hinni.

Nem jár egy úton az útcai szociálizmus erőszakos munkásaival. Ezt a vad hajtást is megnemesíteni törekszik fennkölt lelkének a gazdaságával. Hit és altruizmus nélkül hiában szünteti meg a materiálizmus a nyomort, hiában osztja föl a földet. (119. l.) Nem lelkesül „a lármás és erőszakos“ suffragettekért, de nagyra becsüli „a békésen és nemesen dolgozó női apostolokat“. (101. l.)

Szinte fanatikus hive a békemozgalomnak. Erkölcs, vallás és hazafiság, szerinte ellentmondanak a háborúnak s sürgetik a békemozgalom teljes sikerét. Ma már túl vagyunk azon a vallási és hazafiui fanatizmuson, mely a háborút nemzeterősítő tényezőnek s az isteni akarat megnyilvánulásának tekintette. A háború eszméje éppen barbarizmusa miatt nem szolgálhat helyes és hazafias politikát. (125. l.) A nemzetek boldogúlását nem „a tömeggyilkolástól, nem a kardnak élétől, hanem az agyvelő súlyától, a szívnek melegétől — az emberek millióinak szereteten alapuló felemelkedésétől várja“. (135. l.) Sajnos, hogy az emberiség lelkülete messze áll még az ilyen nagy lelkek emelkedettségétől, de éppen ez a pusztitó világháború szomorú elégtételt nyujt az ilyen eszményi magaslatokon járó lelkeknek.

Őszintén szólva szinte nehezünkre esik e könyvtől megválni, mert olvasása közben egy olyan szép világnak, egy olyan „isten-

országának" a körvonalai alakulnak ki előttünk, hogy szeretnők annak az életét tovább élni, annak a boldogságát tovább élvezni. De bármennyire ellenemondjon ennek a szép, eszményi világnak a rideg valóság, mi mégis hiszünk rendületlenül annak a megvalósulásában. Annál inkább hiszünk, mert annak olyan lelkes munkásai vannak, mint Perczelné, aki nem csak hirdeti a jézusi igazságokat, hanem magát az életet is azokhoz emelni törekszik. Amig áhitattal hallgatja Prohászkának, vagy Ferencz Józsefnek a kijelentéseit, addig gondja van arra is, hogy cselédeinek a rendes vasárnapi szórakozása zavartalan legyen. És amig lelkesen ágitál az élet szépitésén, addig van ideje, hogy az idegen sirokat gyomlálgassa a temetőben. Azésznek és szivnek ilyen megható összhangzó és eredmenyes munkáját ritkán találhatni egy személyben. Ha ez a munka nem krisztusi munka, ha ez az irányzat nem keresztény irányzat: akkor igazán nem tudjuk, hol keressük Krisztust és a kereszténységet.

Vári Albert.

György János, A társadalmi megujulás bölcsészete. (8°. 304. old. Arad, 1916. Szerző sajátja. Ára ?)

A manapság még közkeletü természettudományi alapnézetet újabban főleg a filozófiai realizmus és materializmus hivei tudták a legeredményesebben kihasználni egyoldalu álláspontjuk kiépitésére. A fenti munka ezzel szemben a legmodernebb természettudományi kutatásoknak eddigelé bölcseszetileg még föl nem dolgozott eredményeit épiti bele szervesen a spirituális filozófia alkotmányaba. Szerzőnek ezzel, valamint regebben megjelent munkáival az a magosabb és távolabbi célja, hogy kisérletül szolgáljon a jelenben uralkodó iskolai bölcseszetnek az egyetemesség ama hajdani magaslatara való emelésére, amelyen egyedül felelhet meg az emberi társadalom jövendő fejlődését irányitó és szabályozó hivatásának. Szerzőnek ugyanis az a meggyőződése, hogy — miként azt könyvenek bevezetesében vallja. „Nem a gazdasági, a politikai, a jogi alakulasok szabták és szabják meg ugyanis az embereknek és nemzeteknek a világszemléletét, a természetfölötti, a szellemi realitáshoz való viszonyát, hanem ellenkezőleg, a hit, a világszemlélet adta meg a gazdaságnak, a politikai és jogi intézményeknek sajátos jellemét. A bölcsészet föladata ennélfogva szerző szerint az: „hogy használja föl a természettudományok minden kutatásának eredmenyeit, de ne kövesse azoknak a saját igényeivel ellentétes módszeret; legyen éles szeme mindenben a helyes tájékozódásra, de ne vezessen semmitmondó megkülönböztetések útvesztő labirintusába; ismerje az anyagilag érzékelhető valóságot, de amellett használjon fel minden adatot, amelyből az anyagilag érzékelhetlen valóság is megismerhető; aztán alakitson minden gondolatot egy eszközzé, mellyel önmagunkban a szeretetet, a szellemiséget a világszellemmel való összetartozásunk, tökéletes isteni rendeltetésünk tudását erősithetjük. Akkor a bölcsészet ismét megremegteti az em-

berek ezreinek a szivét, bűneik érzetének fölidézésével; akkor ismét milliók fognak sóvárogni a gondolat boldogító világosságáért, hogy az oktalan erőszak s nyomorú önzés helyett a békés okosság s a testvéries együttérzés világbirodalmát alapitsák meg."

Az egyetemességnek emez emelkedett álláspontjáról kiindulva, a pszichologia és a természettudományok, az ismeretelmélet és a metafizika köréből meritett megállapításokra támaszkodva, az emberiség vallásainak fejlődéstörténelmi csoportositásával igyekszik a társadalmi jog és hit fejlődésének pályaelemeit akként megállapítani, hogy annak meghosszabbitási vonalában a jövendő békés emberi szervezkedésének föltételei és módjai, a termelés és vagyonelosztás egyetemes szervezésének problémája, a nép szellemi és erkölcsi művelődésének föltételei és eszközei mint az *egyéni, nemzeti és emberiségi megújulás* követelménye biztosan megvalósuló és az egyéni magán- és közéletet szabályozó eszmény gyanánt világosan álljon előttünk.

Szerző kiinduláspontjában rámutat arra a körülményre, hogy az emberben a szellemi lényeg megállapitására útal már az egyetemes emberiségi tapasztalás is, noha éppen a pragmatikus módszer a legkevésbé alkalmas arra, hogy azzal igazságokat meg lehessen állapitani, mert minél nagyobb és tisztább valamely igazság, annál kevesebb emberben jelenik az meg. Éppen azért, mivel az emberismerettel szükségképpen vele jár a világismeret is és viszont, az emberi lélek életfunkcióiból indúl ki és induktiv módszerrel épiti föl következtetéseit. A lélek életfunkciói között legelemibbnek az *érzést és a fogalmat* jelöli meg, az előbbit a lelki élmények *anyagának,* utóbbit azok *formáinak* tekintvén. Az érzésben, illetve érzékletben megkülönbözteti az érzékelő alanyt és érzékelt tárgyat. Előbbin érti az érzéklő egyént, utóbbin az egész külvilágot. A legelső — mert a legalsóbbrendü véglényekben is legelőbbször föllépő érzéklet az *önérzés* — önérzet, amelyet az állatokon túl az összes növényi lényekre, sőt az ásványvilág szervetlen elemeire is kiterjeszt. Ez utóbbiaknak legjobban ismert e nemű képessége gyanánt a vegyi érzékenység alaptulajdonságát hozza föl például. Nyomatékosan hangsulyozza azonban két eddig figyelmen kivül hagyott körülményt, t. i. hogy a személy egyéni önérzése nem lehet az egyént fölépitő kitöltő és összetevő parányi alkatrészeknek érzetösszetétele. Ennek igazságát, az ember egyéni létének élettani szempontból vett kezdő folyamatát elemezve, abban a tényben látja bizonyítva, hogy a pete megtermékenyülése után az új törzslénynek az ő pete és ondószál elődjét magába olvasztó egészen különös lényének megfelelően egészen különös érzete van, amint ezt az elődeitől oly végtelenül különböző magaviselete kétségtelenül bizonyítja. A másik különösen figyelembe veendő körülmény az, hogy az anyagi elváltozás, mint olyan, önmagában érzet keletkezésének inditó oka nem lehet, mert hisz vegyi és szövetani képletek átalakulásából csak hasonló természetü, tehát szintén vegyi

vagy szövettani átalakulások kiindulása gondolható el. Találó példaként hozza föl, hogy egy szál gyufa elégése, vagyis oxidációja talán egy egész erdő, falu vagy város számtalan más eseménnyel bonyolódó elégésének, azaz oxidációjának lehet a megindítója, anélkül azonban, hogy maga a gyufa égése égésnél, vagyis oxidációnál egyebet okozott volna. Anyagi folyamatok nem anyagi érzést nem okozhatnak. Viszont az emberben e nem anyagi életfunkcióknak megindulása és lefolyása csak úgy gondolható el, ha a testeket képező végső alkotókban már érzékenység meglételét elfogadjuk. Erre az alapra helyezkedve mi sem áll útjában ama tétel elfogadásának, hogy már a szervetlen világban is megnyilvánul az érzésnek és pedig nem csupán az önérzésnek, hanem — bár csak nyomokban is — a kifelé irányuló tárgyérzésnek valami csekély képessége. Már eme szervetlen tárgyak érzékelhetőségének képessége magában valami csekély tárgyérző tulajdonság birtokát föltételezi.

A tárgyérzésben és a tárgyérzés nyújtotta fölismerésben az élet, az önérzés energiája átalakúl értelemmé. A tárgyérzésnek, vagyis a felismerésnek lényeges tartalma első sorban a tapasztalati tárgynak *minősítő megérzése*. Az érzékleti tárgy érzékelt tulajdonságának jó vagy rosszként való minősitése egyúttal határozott viszonyt állapit meg maga az érzéklő és érzékleti tárgya között. A minősítő tárgymegérzés, valamint a viszonyjelző tárgyfelismerés, amennyire univerzális, épp annyira egységes és azonos lelki tény. Az önérzésnek ez az átömlése a tárgyérzésbe az a folyamat, amely az evolucionális hierarchia minden fejlődési fokozatán az ásvány-, növény- és állatvilágon át végeredményében az anyag átszellemülésére vezet. Ami tárgyérzete az ásványnak van a növényekkel szemben, az a növények önérzésében olvad föl. Ami tárgyérzettel a növények rendelkeznek az állatok iránt, az az állatokban válik önérzéssé. Hasonlóképp az embernek az egész természeti világról alkotott mindennemü érzéklete, — az emberi önfentartás nélkülözhetetlen elemeként, — az emberben tömörül önérzéssé. Épp igy a szellemnek a természetről és az emberről szerzett minden érzete a szellem önérzetének lesz tartalmává: így — önérzetének egész tartalmát elfoglalva — tölti ki a szellemet a tárgyérzet akként, hogy külön önérzetére (az ásványnak legkiterjedtebb, legvaskosabb önérzetével ellentétben) a legkevesebb tér marad. Végül teljesen hiányzik az önérzés az abszolut szellemben, amiért az fölül áll a tér, idő és okviszonyok tüneményi relativitásán.

A tárgyérzéklő szervek és tárgyérzékelés különböző nemei akár közvetlenül külön-külön, akár egy vagy több ősszerven át közvetve és csoportosan az önérzésből hasadtak ki. Csakis ez magyarázza meg egyrészről a különnemü tárgyérzések összefüggését és egybeolvadását, másrészről azt a körülményt, hogy a dolgokat szubstanciálitásoknak érezzük.

A tárgyérzés objektiv alapja az *anyag*. Az anyag a régi atom-

elméletet megdöntő újabb ismeretadatok alapján, amelyekre a rádium és a radioaktivitás tanulmányozása vezetett, az atomok két alkotó eleméből áll: kevésbé gyors és terjedelmesebb atomrészekből, melyeknek nagy hányada pozitiv elektromos energia, valamint sokszorta gyorsabb és sokszorta kisebb atomrészekből, melyek csaknem tisztán negativ jelü elektromos energiapontok. Az anyag atomjában ez a két energia egymást egyensúlyban tartva leköti. Ez a kölcsönös lekötődés adja az atomoknak szilárd s ez ideig még semmi mesterséges úton meg nem bontható állandó alkatát. A világegység logikus egyöntetűsége nyilvánul meg az atomok ilyen szerkezetében, mely mellett a legnagyobb szilárdsággal megfér a legnagyobb ruganyosság. Mind a világ érzéki jelenségeiben kristályosúlt energiáknak kristályosítása, mind pedig az energiáknak a lüktető világéletet mozgató fölszabadulása, fölemésztődési rendje (Entropia), módja, mértéke végelemzésben bizonyos végső elemeken is túl fekvő energiaforrást, valami magasabb rendszabályt követel. Az anyag milétét kutató természettudományi vizsgálatok eredményeinek végső következtetése tehát abban nyilvánul meg, hogy a ponderabiliák: a vaskos, a kiterjedt, a nehéz testek — imponderabiliákból: foghatatlan, korlátot nem ismerő, súlytalan, szellemszerü, energianemü alkotókból állanak. Ez a megállapitás minden testre kivétel nélkül áll, nem csupán a rádium-csoportra, mert hisz hasonló természetű hősugárzási, hőtani, villamossági tulajdonságai kisebb-nagyobb mértékben minden testnek vannak. Ezzel tehát bebizonyultnak tekinthető az érzéklés tárgyának szubsztanciális részét kitevő anyagról is az, hogy ami pusztán fizikainak, természetinek látszik, az közelebbi vizsgálatra lényének legmélyebb mélyén természetmögöttinek, transcendensnek, metafizikainak mutatkozik.

Arra a további kérdésre, hogy miként hatnak a dolgok az önérzőre, vagyis, hogy miként jutnak az érzékelési tárgyak az önérzővel, illetve az érzékelő alannyal az érzékszervek kapuin át érintkezésbe? — szerző azzal felel, hogy a mindenséget önmagának megéreztetésére éppen az érzéki világnak az anyag szerkezete mélyén mutatkozó anyagtalansága képesíti. A különleges tárgyérzések csak az egyetemes tárgyérzésnek az érzékszervek meg az érzékelt dolgok adott szerkezete szerint képződő konkrét alkalmazkodásai.

A tárgyérzés már az elérhető vagy elképzelhető legmagosabb eszmények csiráit is magában hordja. A legfelségesebb lángész, amit az emberiség fölmutathat, csupán leíró, szemléltető gondolatokba és szavakba vagy tettekben tagoltan közölte embertársaival, avagy valósította meg cselekedetekben a tárgyi világról vett érzeteit. A szellemnek ez az érzete az, amit a *hit* névvel jelöl.

A fogalmak az érzékszervek állandó önfenntartási munkásságával kapcsolatban az érzékszervek összeségeként keletkeznek. Miként az egyes tárgyak és jelenségek mindenkor az egész min-

denség integráns részéként hatottak az érzékekre, úgy egyes külön érzetekről az érzetek összefoglaló értelmi lényegeként kivont fogalmak is a mindenség értelmi, értelmes alkatának az integráns részei. A fogalmaknak ez a kosmikus reálitása tehát — noha emberi megjelenési formája érzékiségünk testi alakulatához tapad — nem a felfogó alanyban, hanem a felfogott tárgyi valóságban leledzik. A dolgokról, a világról annyiban van fogalmunk, amenynyiben a dolgok, a világ bennünk, ami értelmi lényünkben élnek. Az általános fogalmak ennélfogva különleges fogalmak leszármazási törzsei úgy, hogy az alacsonyabb fogalmak mindenkor a föléjük rendelt magosabb fogalmaktól kapják realitásukat és igazságukat. A fogalmak szubjektiv forrása a hit, természetesen szerző fenti értelmezésében egészen más, mint amit alatta filozófiai vagy közönséges értelemben véve értenek. A fogalmak ugyanis a tápláló életgyökereiket kivétel nélkül e mindenségnek olyan egysége, az egység olyan fölfogása felé nyujtják, aminek az eszméjét — habár a tudás lényegeül mutatkozik — szerző szerint a *hiteszménél* helyesebb megjelöléssel nem illethetjük.

Az ember lelki alkatában szerző két egymással ellentétes functiót különböztet meg, u. m.: a mindent rögzítő figyelmet és a mindent mozgósító *akaratot.*

A figyelemről megállapitja, hogy az épúgy, mint az emlékezés és következőleg a tudatosság is, a tárgyérzéklésre támaszkodik. Minthogy kisérleti úton többször bebizonyult, hogy a tárgyérzéklés megszüntetése megszünteti a figyelmet, az emlékezést és az öntudatot is, megállapitható, hogy a figyelem s azzal együtt egész tudományunk is érzéki tudatosságunk tulajdona.

Az akarat szerző szerint a természetnek azokkal a szubtánciális erőivel áll rokonságban, amelyek a természeti formákat kitöltik. Az akaratot a világot teremtő szubsztánciákkal az önérző kapcsolja össze. Az akaratot azonositanunk kell az önérzővel. Az akaró lényének pedig, csakúgy mint a természeti jelenségek látható fölszíne alatt lappangó láthatatlan energiának — normális körülmények között érzékelhetlen létet kell tulajdonitanunk. Az akarat a forgalomképzésben lényeges szerepet visz, amennyiben mintegy közvetitő csatornát képez, amelyen keresztül a külső természeti világ énünk belső értelmi világához közeledhetik. Az akarat mindenkiben félreismerhetetlenül határozott eredeti hajlamot árul el, amely hajlam nem származhatik sem az öntudatosságból, sem pedig nem gyökerezhetik az ember tüneményi anyagi létében, hanem csupán az ember tüneménymögötti szellemi létében. Az ember lelki szervezete szerint tehát azt a hármas fokozatot árulja el, ami a világ szerkezetének általában jellemző strukturális tulajdonsága. E hármas lépcsőzetben a lélek fogalomkifejező szervei és jelenségei nemcsak megfelelnek de *kölcsönható érintkezésben állanak* egyúttal a természetnek erőhatást nyilvánitó össztüneményeivel. A lélek fogalomképző akaratenergiája megfelelő érintke-

zésben áll a természet tüneményképző érzékelhetlen energiáival. Végül az akarat *hajlamát* vagy elhajlását jelző és megszabó legmélyebb intellektualis eleme a léleknek a rejtett természeti energiák nyilvánulási módját meghatározó világlélekkel, a világintelligenciákkal áll kölcsönhatásban, illetve függési viszonyban. A fogalomképzésben a részlegesről az általános felé haladva mindenkor elérkezünk egy végső határhoz, aminek magánkivül semmiféle további okát nem kereshetjük. A fogalomképzesben ez a végső határ jelzi a fogalomalkotásra hajló akarat transcendens jellegét Az összes részfogalmakat magában felölelő összfogalom ugyanis egyúttal minden határozott észszerű öntudati tartalomnak hijjával van jeléül annak, hogy itt az öntudat saját határait már átlépte s abba a régióba hatolt, amelyből önmaga is ered. Itt pedig már a lét fogalmának klasszikus tisztaságában, — ami lelkünket meghatja, az nem gondolat, hanem *a lét akarásának érzete.* A világszellem hite minden fogalomképzés forrása, minthogy az összes szubsztánciákat megtartó s az összes jelenségeket egységesen szabályozó szellemiségnek az az akarása, *a hite* a végső realitás lényege. A fogalmak fogalma tehát a hit, mely magában foglalja az akaratot is, mert amit igazán hiszünk, azt föltétlenül akarjuk és gondoljuk is. A realitások realitása pedig a minden érzékitől szabadult szellem, amely egészen anyagtalan, minden rögzített merevséget nélkülöző állapotából egyre sűrűbb, merevebb, rögzöttebb alakulatokba hatol át, mignem eléri a földünkön annak ásványi alkatában, kővé meredt anyagiasságában észlelhető, végső fokát, ahol a *devolúció* eme folyamata bevégződvén, átmegy az *evolúció* folyamatába, hogy annak a növényeken, állatokon, emberen, az egyéni lelken, az öntudatosságon és a viszonylagos szellemeken át vezető fokozatain keresztül visszatérjen a föltétlen szellemhez. A magában kiterjedést nem ismerő szellem merevültsége adja és okozza a *tér* érzetét, valamint az önmagában az időtől szintén független szellemnek a kisúgárzás folytán beálló sűrüsödési fokozatossága, e fokozaton való áthaladása adja az *idő* érzetét. Az anyagiasulási vagy energia megkötődési (devolucionális), valamint a szellemiesülési vagy energia fölszabadulási (evolucionális) folyamatoknak az időrendi sorozatossága adja az *okság* érzetét. A megismerésben általában véve vagyis a tudományban a fentiekből kifolyólag két fő meghatározó momentumot külömböztet meg a szerző, úgymint a Comte-tól származó, de a szerző által lényegesen eltérő jelentésben, szinte ellentétes értelemben használt *dinamikumot,* értve ezalatt a szellemből kiinduló és abba visszatérő mozgató erőt, és a *statikumot* vagyis a jelenségek rögzültségét képviselő mozzanatot. A dinamikum a kisúgárzás következtében folyton csökken a devolutio phasisában, mig a statikum abban az arányban növekedik Ezzel szemben az evolutioban a dinamikum folyvást növekedik a statikum rovására. A statikum legtávolabbi fokozatára helyezi szerző a tudományok — mint a tudatosságunk körébe eső egész tüneményvilág jelenlegi

értelmi szimbolumai közül a mennyiségtant, a másik szélső fokra pedig a legtisztább dinamikumot képviselő hittant. A tökéletes szellemiség megtartó akarata és figyelő tudata a devolutiónak és az abból egyre visszatérő evolutionak világfolyamatából csak egy kis részlet az, amelyet földi világunk fejlődéstörténetében megis merhetünk. A világfolyamatoknak figyelő szemmeltartása és akaratos öntudattal való átölelése eredményezték a tüneményfölötti metafizikai létezőnek a tüneményi fizikai létről való képzeteit vagy fogalmait. Ezek subjective vonzó eszmények, világcélok objective pedig azok a természeti szükségességek, szabályosságok, törvények, összműködési összhangok, amelyeknek a korlátait a devolutionak és az evolutiónak semminemű létformái át nem hághatják, amelyeknek határain belül azonban előre vagy hátrafejlődő mozgásuk szabad. Ez a szabadság és törvényszerüség az abszolutum és relativum, a szubjektivizmus és objektivizmus, *a determinizmus* és az *indeterminizmus*, a spiritualizmus és materializmus, a monizmus, dualizmus és plurizmus problemáinak végső megoldója.

Azt az igazságot, hogy az ember fizikai, érzéki tudatossága csakis metafizikai érzékfölötti tudatosságából származhatik, nem pedig megfordítva, szerző könyvének terjedelmesebb második részében az emberi gondolkodásnak a vallás fejlődéstörténeti menetében való kialakulasával igyekszik bizonyitani. Bevezetőül rámutat arra, hogy a biblia monoteizmusa régibb, mint annak politeizmusa, továbbá arra a körülményre, hogy a legősibb ausztráliai és más hasonló népek mind monoteisták. Szerző a hitet olyképen különbözteti meg a vallástól, hogy mig a hit egyaránt felöleli az embernek a fizikai és metafizikai létezőhöz való viszonyát, addig a vallás csak az utóbbiról tud, csak azzal foglalkozik. Ez a különbség magyarázza e kettőnek gyakorlati ellentétét. A szellem földi fejlődéstörténetének nyomozásában mindazonáltal mégis a hit vallási megnyilatkozását találja a legalkalmasabbnak, ezért az öntudatosság fejlődésmenetén haladva az öntudatossági lépcsőzeteket a vallás terminologiájával kénytelen megjelölni. Épen abban a tényben, hogy az ős ember az emberszabásu majmoktól testileg miben sem különbözik, látja szerző a legmegdönthetlenebb bizonyitékát annak, hogy a majom és ember közötti elkülönülés oka metafizikai. Ez az elkülönítő ok a szellemtudatnak, az egyetemes szellem érzetének, a tárgyi világszellem alanyiasulásának nevezhető. Ennek a szellemtudatnak legelső kifejezése a legelőször megérzett természetfölötti valóság neve kellett legyen, amely a csak száz vagy pár száz tőszóval rendelkező néptörzseknek nyelvében is kivétel nélkül föltalálható. A ma is használt legrégibbnek ismert istennevek: a kinai *Ti* és a zsidó *Jah* jelentése jellemző azoknak, valamint a többi más nyelvü isteneveknek is [1] primitiv ősiségére,

[1] Szerzőnek a magyar „Isten" szó eredeti értelmezésére irányuló etymologiai kisérleteivel szemben útalunk a legrégibb nyelvemlékünkben megőrzött „Eleve" szónak az: eleje, elve, el-ső stb., valamint az: eleven, élő, élet stb. szavakkal való egyezésére.

amennyiben a kinainál az ég, a zsidónál a létok a nemzeti eszmélés első csiráit rejtik magokban.

Az ősember szellemi öntudatraébredését követő fejlődés első lépcsőfokozata a természetimádás kellett legyen, mivel az ő értelmi szegénysége a természetfölötti kifejezhetetlen nagyság eszméjét kénytelen volt ahhoz fűzni, ami legnagyobbat a természetben önmaga körül észlel. A természetimádással együtt föllépő általános emberáldozás jelentősége abban áll, hogy az önfeláldozásban az eszmélő egyfelől elismeri és tanusítja a természetfölöttinek hozzá való föltétlen jogát, valamint e jogi igény kielégítésére való teljes képtelenségét. Az emberi szellem értelmi, művészeti és technikai fejlődésével aránylagosan az emberáldozat helyét az állatáldozat, majd a terményáldozat és végül a jeláldozás (urvacsora, ostya) követi, mig végül a szellemi emberben az igazságnak való önodaadással az áldozás is teljesen szellemivé lesz. Az emberi művelődés első inditékának és végső következményének szembeszökő vallásos jellege ugyancsak arra vall, hogy a művelődés állandó mozgatója a hiterő. A szellem tudata azonban épen értelmi tehetetlensége és szellemi tökéletlensége következtében kénytelen akaratával kipróbálni, értelmével átkutatni a tüneményvilág egész nagy birodalmát. Ez lényegében a szellem művelődési hajiama, amely még élet-ösztönénél is erősebben kifejlett az emberben, aki a művelődéseért kész életét is oddobni. Ebben a törekvésben lelik eredetüket a fetiseken és bálványképeken alkalmazott műjelek, amelyek az irásjelek ősei és amelyekre az irásjelek eredete viszszavezethető. A bálványkészítő ügyesség eként lesz meginditója az ős művészeti és technikai műveltségnek.

Míg az érzékfölötti hitnek érzéki sülyedéséből a valláson kivüli babonának és varázslatnak számtalan neme származik, addig az életért való küzdelmet elősegítő szerszámok s fegyverek egyes kiváló fizikai erejű ember isteni méltóságra emeltetésének is eszközeivé váltak. Igy a természetimádást nyomon követte az emberimádás, amelynek fogalom-, jog- és intézményképző jelentőségét szerző a római jog vallási eredetében találja.

Az emberimádást természetszerüleg a szellemimádásnak kellett követnie, amely mig egyrészről az embereket kommunális községekbe egyesitette és az emberek magasabbrendű társulását a földhöz és dolgokhoz hozzákötni biró képességével állandósította, másrészről a lelkiismeretességet és a mások érdekének és dolgainak önzetlen és odaadó megismerésére való törekvésnél a dologismeretnek is meginditója lett. Ősimádó szellemhite alapján az ember a természet, a végtelen külvilág tüneményeit is a személyes rokonság kötelékében álló nemzési, nemzetségi és nemzeti viszonyok mintájára osztályozza, mignem a természet minden föltűnő tárgya, minden fontosabb eseménye összetartó, — teremtő istenségek, összefoglaló eszmék, fogalmak alatt csoportosúl. Ez általános fogalmak képzésében találja szerző a politeizmus istenségeinek tulaj-

donképeni kialakulását. Az emberi faj értelmi fejlődésének az eddigiekben szemléltetett logikájából önként következik az öntudatosság körének az egymást követő lépcsőfokon át való szakadatlan kitágulása, amelynek megfelelő szervezési folyamat a néhány főfogalom alatt összefoglalt fogalmaknak egyetlen fogalom alá vonását követeli. Az igy keletkezett monoteizmus nemzeti erkölcs- és társadalomépitő hatása Kinában épúgy, mint a zsidók között az emberi egyenlőség elvével indúl, s ezáltal képes az addig egyetemes és hagyományos rabszolgarendszert megtörni. Ám az egyistenhit egyetemes fogalmának értelmi megragadása még egyáltalában nem jelenti az egyetemességi elveknek az emberi magaviselet és gondolkozás szabályozóvá való válását. A zsidóság története világosan elénk tárja az egyistenhit nemzetivé való korlátolódásának következménye gyanánt a hiteszmény erkölcsi sülyedését. Ettől a nemzeti önistenitéstől époly nehéz út vezet a nemzet önbecslésének okszerüvé válásához, mint amily nehéz pályán át jut az önistenitő egyén saját személyének okszerű megitéléséhez. Amint az emberimádó embert csak sulyos megalázások s a lét nagy titkainak fölismerése képes arra kényszeriteni, hogy minden emberben egyenlő lelki lényeget, egynemü személyiséget lásson, úgy a nemzeti monoteizmus hiveit csak régi nemzeti létüknek s azzal összenőtt önös fogalmaiknak szétomlása után, egy hitbeli *ujjászületés* birja más nemzetek egyenlő értékelésére hajlamossá tenni.

E hitbeli ujjászületést az emberi öntudatosság kifejlődésében, egy általános eszmélési fokozatban: a miszticizmusban találhatjuk föl. Az előbbi hitfokozatoknak minden személyes, minden szellemi erejét a Jézusi és az ujszövetségi hit a legmagosabb potenciákba fokozza, amely magaslatról az alapvonalaiban tökéletesen fejlett egyistenhit az egyházalakulással annál mélyebbre sülyed vissza, minél inkább beviszi a keresztény egyház hatalmi érdekből hitrendszerébe mind azt a bontó és demoralizáló elemet, amit abból Jézus az emberi faj megváltása érdekében kiküszöbölt. Ama borzasztó csapások alól — amelyek az emberi fajnak csaknem minden jobb czélra, a szeretet közszolgálatára hasznositható energia fölöslegét a legrosszabb cél közszolgálatára: a halálos gyülölködés harcaira és fegyvereire fecsérli — szerző szerint csak ujabb hitfejlődési lépés mentheti meg ismét a világot. Ezt a hitfejlődési lépést szerző annak az igazságnak általános érvényre jutásában látja, hogy: a politika erkölcsi-, az erkölcs vallási-, a vallás hitbeli alapokon nyugszik. A misztikus hit ideális társadalomfejlesztő jelentőségét a kinai, indiai, budhista és mohamedán miszticizmusban épúgy mint az őskeresztyénség társadalmi eszményében kimutatva, ennek megvalósulásától reményli a jövőben a világismeret legfelsőbb fokának, és ezzel a munkát, a létfenntartás testi és a jellemképzés lelki javait okszerüen megosztó békés emberségi szervezkedés elérését.

*

A szóban forgó munkának a fentiekben csupán vázlatosan körvonalozott ismertetése máris oly terjedelmesé vált, hogy e körülmény egymagában fölment a részletes birálattól, amelyre különben sem érzem magam hivatottnak. Kétségkivül sokan lesznek, a kiket szerzőnek a hitről, a figyelemről, az akaratról stb. adott meghatározásai nem fognak kielégiteni. Szerény nézetem szerint az ilyen részlethibák szinte elkerülhetlenek egy ilyen széles alapon nyugvó és valóban egységes világfölfogást fölépitő filozofiai alkotmánynál, amely Hegel pantheisztikus panidealizmusa óta a széthúzó és egymással harcban álló modern filozofiai irányzatok és törekvések között annyira hiányzott.

Egyik eltagadhatatlan ereje e rendszernek az, hogy objektiv természettudományi megismerésen nyugszik és hogy az atomelmélet megdöltével az anyagról alkotott ujabb képzetünket kozmikus egyetemességében fogva föl a metafizikai földolgozásra alkalmassá tette. Másik nagyjelentőségü eredménye szerző vizsgálatainak szerintünk az érzés problemájának — amely minden reálista lélektannak elkerülhetetlen hajótörést okozó zátonya[2] — valóban fényes és grandiozus megoldása. Hogy a legszervetlenebb ásványvilág képviselői is rendelkeznek valamilyen csekély fokával a szó szoros értelmében vett érzékenységnek, az nem csupán a szerzőtől eredő elméleti metafizikai spekuláció, hanem épúgy a már régebben ismert, de mindeddig meg nem magyarázott talaj selectiv absorptio jelenségei, valamint ujabban Jagadis-Chunder-Bose kalkuttai egyetemi professor elektrophysiologiai kisérletei során végzett vizsgálatai óta exaktan megállapitott természettudományi igazság.

A munkának némi tekintetben hátrányául szolgál az a bizonyos mozaikszerű daraboltsága, mellyel az induktiv megalapozás érdekében biologiai, chemiai, élettani és vallástörténelmi fejezetek conglomeratumaként épült föl, de ez megbocsátható egy munkában, amely egyfelől kifejezetten nem az iskolás bölcsészet tankönyvének készült, másfelől csupán bevezetése a már itt jelzett eszmék ezután következendő rendszeresebb földolgozásának. A munka stilusa a tárgyhoz képest világos, nyelvezete folyékony.

Részemről örülnék, ha e hézagos ismertetés hivatottabb szakembereknek a szóban forgó munkával való behatóbb foglalkozását eredményezné.

Dr. K. Tompa Arthur.

[2] Lásd: Pósch Jenő, Lelki jelenségeink és természetük. Egy realista lélektan tervezete. Budapest 1915. I. p. 75: „A mai természettudós alapnézetből azt hiszem betü szerint az következik, hogy egy hangot meghallani annyi, mint hangot teremteni . . . Ezt és ennyi hatását a külső világnak a mi idegeinkre, vagyis hogy ezeket egy ma még teljesen ismeretlen folyamatra (a Dubois Reymond-féle egyik ignorabimus) ingerli, melynek révén a rezgésből hang, szín, stb. lesz, el kell fogadnunk, vagy pedig harcba szállunk az egész modern természettudománnyal.

Dr. Szlávik Mátyás. *A tiszai evang. egyházkerület eperjesi kollégiuma theologiai otthonának tíz éves története és jelentése az 1915 16. tanévről.* Miskolc, 1916.

Ez a füzet bizonyságot tesz arról, hogy csekély anyagi erő mellett is vallásos lelkesedéssel szép sikert lehet elérni az egyházi életben; de mutatja azt is, hogy a tiszai evang. egyházkerület milyen kiváló súlyt helyez arra, hogy lelkészei megfelelő egyházias szellemben neveltessenek, mert, amint mondja: „Hitbuzgó, tanult és önfeláldozó lelkészi kar nélkül evang. egyházunk el sem képzelhető." Ami áll az evang. egyházra vonatkozólag, ugyan az áll a többi prot. egyházra is. Az eperjesi theol. otthon felügyelő tanára s egyben éltető lelke dr. Szlávik, akinek neve ismert, liberális szelleme elég biztosíték arra, hogy az ev. lelkészek ottani nevelése a leghelyesebb irányban halad

Kájel István felsőiregi ref. lelkész: *Háborus Adventünk.* Adventi imák három hétre. 67 l. Ára 1 kor. 50 fill. Hoffmann és Kronovitz. Debrecen, 1916.

Természetes hangnemben tartott, szép imádságok. Bennük az adventi és háborus gondolatok szerencsésen jutnak kifejezésre. Mindenik imádság előtt egy-egy kis bibliai részlet van megjelölve olvasásra ami a liturgiában helyes újitás. Azonban az egyes imádságokban a felekezeti szempontok kiélezését előnyösnek nem tartjuk.

Pósa Péter cserépfalvi ref. lelkész: *„Én vagyok a feltámadás és az élet."* (Ján. 11. 25). Temetési beszédek, (oráciok). Ára 5 kor. Szerző tulajdona. 1916. 257 l.

Egy fiatal lelkész első tiz évi lelkészi munkájának gyümölcse ez a kötet, mely 60. különböző alkalomra irott gyászbeszédet, illetve halotti búcsuztatót s néhány imádságot tartalmaz. Szük gondolatkörben mozgó, de mély vallásos lélekből fakadó dolgozatok. Minden beszéd adott alkalomra iródott. Azért olyan helyeken, ahol a bőbeszédű halotti búcsuztatások még szokásban vannak, a mi lelkészeink is sikerrel olvashatják.

Soós Károly bucsi református lelkész: *„Bízzatok az Istenben!"* Imádságok háborus időben itthonmaradtak és hadbavonultak számára, Debrecen Hoffmann és Kronovitz, 1916. 160 l.

A léleknek háborus értelmeit: a hitet és lemondást, a reményt és aggodalmat, a bizalmat és kétséget igen szép és keresetlen szavakban szólaltatják meg ezek a közvetlen hangú imádságok. Ezenkivül mindenikből a hazaszeretet melegsége súgárzik. Határozottan a jobb háborus imádságok közé tartoznak. Minden imádságot egy találó bibliai hely idézésével vezet be s egy egyházi énekkel fejez be. A háború bizonytalanságai között vergődő lélekre hasznos és kedves útmutatást nyújtanak ezek az imádságok.

Az Unitárius Teológiai Akadémia Szervezete és Szabályai. Irta: Boros György dr. (I—XXXIII. lap és 1—29. lap.)

A K. M. egyik cikkében (1916. 2. sz.) részletes fejtegetés jelent meg arról, hogy az unitárius egyház törvényeit jogtörténeti bevezetéssel és jegyzetezéssel ellátva kellene kiadni. Ebben az irányban az E. K. Tanács bizottságot küldött ki, természetesen *más irányú* szempontokra is tekintettel.

Szerző a teologiai akadémia új szabályzatának keletkezését felhasználta s a fejlődés vázlatos történetével kiegészítve, a szabályzatot a nagy nyilvánosság részére is hozzáférhetővé tette. Erről több egyházi lap meg is emlékezett, de észrevételeket nem közöltek.

Mi őszintén örvendünk az első fecskének. A kezdés már siker. Szerző általában készséges hive a kezdeményezéseknek s ebbeli érdemei már többször hoztak elismerést részére. Az akadémia igen vázlatos történetét azonban a szerző „szerelmes gyermekére" az ő tanárkodása alatt fejlődött papnevelő intézetünkre való figyelemmel irta meg s nem az ennek nyomában járható sikerért.

Kitünik ez egyéb hiányoktól eltekintve abból is, hogy egészen kikapcsolta azt a nagyfontosságu kérdést, hogy a papnevelés régi tanárai „hol és mennyi ideig folytatták tanulmányaikat" külföldön. Szerző csak kilátásba helyezi, hogy ez is tisztázódni fog (24. lap.). Ily rövid lélekzetü visszapillantásnál szerző igen nagy szerepet juttatott az Értesítőkben megjelent megnyitóknak. A 12., 16., 17., 19., 21. lapokon közölt gondolatok pár sorban összefoglalhatók lettek volna.

Szerettük volna, ha Ferenc József emlékirata *már most* sokkal bővebben lett volna értékesítve, hogy az utolsó évek rohamos fejlődésének szemléleténél az 1886-ban kifejtett szempontokat jobban értékelhessük!

De ilyen kifogások mellett is a szerzőnek érdemül tudjuk be, hogy a jövő munkásainak megjelölte azokat az irányokat, amelyek részletes vizsgálódás és hasznos tanulmányozás tárgyául szolgálhatnak.

Az akadémia vezetősége nagy kötelességet teljesítene, ha az unitárius egyházjog-történeti tanulmányok keretében az egyes felderítetlen részletekre a hallgatók figyelmét felhívná és a dolgozatok tárgyául elsősorban azokat jelölné ki. Mert hiszen mégis csak nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy a papok azt az intézményt, amelynek kebeléből a nagyvilágba kilépnek, teljes szomorú és küzdelmes multjával együtt ismerjék. Igy ismerve és ekként szeretve: nagyobb megbecsülésben és támogatásban részesitik a mát. Szerzőnek sok mindenre kiterjedő gondoskodása juttasson minket mielőbb az akadémia minél részletesebb történetéhez és a vonatkozó jogszabályok *kritikai* fejtegetéséhez. Akkor az elismerés koszorujába a mostani dícséret szerény virágát is el fogjuk helyezni.

th. gy.

KÜLÖNFÉLÉK.

Az idei főtanács tárgyalásai. Unitárius leánynevelés. Kolozsvári lelkészi állás. Bedő Albert-féle pályázat. Az idei főtanács aug. 27–28. napjain tartotta üléseit. A háború izgalmai közepette is szép számmal gyűltek össze a tanácsosok és kellemes auspiciumok között indult a tanácskozás, melynek bevezető akkordjait püspökünk 40 éves jubileumi üdvözlete alkotta. Erről más helyen bőven megemlékezünk. De a második napnak tárgyalásait felizgatta az oláh betörés híre. Ettől kezdve a tárgyak gyorsított menetben kerültek sorra s már 28-án d. e. bevégződtek a tanácskozások. Háromszék, Udvarhely megye tanácsosai aggódalommal siettek haza, de egyikük-másikuk már haza sem juthatott, már nem is találhatott a menekülés első zürzavarában övéire.

A főtanács I. Ferenc József őfelségét születésének 86. évfordulóján hódolattal üdvözölte, melyre még a tanácskozás folyamata alatt megérkezett a király köszönő válasza. A Főtanács a Berde-ebéd 600 K költségét egy létesítendő *Unitárius Leányotthon* céljaira rendelte félretenni. Örömmel üdvözöljük ezt a határozatot s megelégedéssel láttuk, hogy az *unitárius nőnevelés* kérdése ez alkalommal ismételten felmerült. A tanintézetek részéről a püspök úrhoz elhangzott üdvözlő beszéd, mint a jövő egyik programmpontját tűzi ki a nőnevelés kérdését: a főtanácsi bizottság összefoglaló általános jelentésében szintén e tárgyra hívja fel a fokozott figyelmet. A megokolása azonban, amely a kérdést a háboru miatt megfogyatkozott férfierővel hozza kapcsolatba, nem erősíti, hanem véleményünk szerint gyöngiti az álláspont elvi szilárdságát. Észre kell vennünk ugyanis végre-valahára, hogy nőnevelésünk az egész vonalon, az elemi iskolától fel gondozatlanul parlagon hever. A római katholikus egyház elég korán észrevette, minő fontos egyházi érdekek fűződnek a nők öntudatos és tervszerű katholikus szellemű neveléséhez. Ehhez képest a nőnevelő intézetek egész sorát egymás után állítják fel országszerte. A protestánsok iskolaügyi politikája ezt a kérdést mindezideig figyelmen kivül hagyta. S csak most veszik észre, minő veszedelem rejlik abban, ha leányaink — felekezeti intézetek hiányában — katholikus leányiskolákat keresnek fel s annak levegőjét szíva készűlnek elő az életre. A reformátusok már érzik leányiskolák felállításának szükségét s a tiszántúli kerület nagyérdemű iskolafelügyelője, Dóczi Imre, nem régen hallgatósága nagy megdöbbenése mellett mutatott rá azokra a hiányokra, melyek a ref. iskolai szervezet keretein belől fennállanak.

Mi még csak a kezdet kezdetén állunk. De jó jel, hogy a hiányt már érezzük, észrevesszük s a kivánalmak a hiányok pótlására már nyilvános fórum előtt elhangzanak.

Kevés lélekszámunk, elszórtságunk és anyagi erőink fogyatékosága

mellett mit tehetünk e téren, nem áll előttünk tisztában. De erős a meggyőződésünk, hogy valamit kell tennünk, mert különben épen az az eszköz siklik ki kezeink közűl, amellyel a katholikus egyház — igen sok esetben a mi hátrányunkra, — oly fényes eredményeket ér el. Vegyük csak alapul a mi hiányos és majdnem azt mondhatnám: megbizhatatlan statisztikánkat.

A mult iskolai évről szóló adatok szerint unitárius vallásoktatásban részesült: felső leányiskolai tanuló 23, polgári iskolai tanuló 213, tanítónőképző intézeti tanuló 33. A jövő teendőire fontos útmutatást ad ez a statisztika abban a tekintetben, hogy honnan kerűlnek ki, illetőleg hol tanulnak ezek a leányok nagyobb számban. A felsőleányiskolások közűl Marosvásárhelyen 3, Kolozsvárt 10, Budapesten 4, Szegeden 3. A polgári iskolások közűl Székelykeresztúron 26, Brassóban 10, Sepsiszentgyörgyön 9, Budapesten 18, Székelyudvarhelyen 18, Diesőszentmártonban 10, Segesvárt 16, Marosvásárhelyt 7, Kolozsvárt 25, Tordán 45, Nagyszebenben 10.

Ezek a tanulók a legjobb esetben hetenként csupán kétszer kerűlnek a hitoktató hatása alá, igen sok esetben azonban csak kéthetenként, vagy hónaponként egyszer. Nem szorul bővebb fejtegetésre, hogy a valláserkölcsi hatásnak ez a kevésbbé intenziv ereje nem eléggé alkalmas arra, hogy az egyháznak öntudatos, erős hitű híveket neveljen. S azt is, sajnos, sok tapasztalat igazolja, hogy a nő hatása vallási kérdésekben a jövő nemzedékre sokkal erősebben nyilvánul, mint a férfié. Nem akarjuk e kérdést egész jelentőségében fejtegetni és kimeriteni. Csak rá akartunk mutatni unitárius nevelésünk e sajnálatos hiányára, hogy az illetékesek figyelmét felhivjuk rá hogy üdvös és célravezető eszközök előteremtéséről gondoskodjanak.

Fontos ügy volt a főtanácson a ***kolozsvári lelkészi állás*** betöltése. A lelkész-tanári állás végre kétfelé osztatott s mindkettő betöltetett, a tanári elvileg már a tavaly, a lelkészi most s erre Csiki Gábor papjelölt alkalmaztatott. A sok port felvert régi kérdésnek ily módon való megoldását azért üdvözöljük örömmel, mert most már meg van a reményünk, hogy a kolozsvári eklézsia felébred letargikus álmából, élénk és öntudatos, eleven hitéletet fog kezdeni s Kolozsvár különböző alsó- és középfokú tanintézeteibe járó elég szépszámú unitárius növendékeink tervszerű és helyesen átgondolt vallásos nevelésben fognak részesülni, nemcsak a centrumban, hanem künn a végeken, a periferiákon is. Eddig is láttuk a bajokat, nem is voltunk megelégedve az állapotokkal, sürgettük is a változást. De be kellett látnunk, hogy a nagy feladat megoldására nincs elég erőnk s egy vagy két embertől nem lehet méltányosan erejöket meghaladó munka elvégzését követelnünk. Most már az állapotok jobbra fordúltak s nem habozunk kijelenteni, hogy nagy reményekkel és várakozásokkal tekintünk az új lelkész működése elé melyre Istennek bőséges áldását kivánjuk.

Nem megnyugtató a *Bedő Albert-féle pályázat* eredménye. Három pályamunka érkezett, melyeket a birálat sem jutalomra, sem dicséretre nem érdemesített. Valami nehéz fátum nehezedik erre a pályázatra mostanában. Nem tudjuk, miben keressük az eredménytelenség okát: a feladat nehézségében, a pályadíj összegében, a papok érdeklődéshiányában vagy képtelenségében? Azt kell hinnünk, hogy a feladat nehézségében van az ok. Hiszen egy normális terjedelmű egyházi beszéd jutalmául 100 korona tisztességes

összeg. Az érdeklődés teljes hiányáról sem panaszolhatunk, hiszen most is akadt három pályázó, habár százegynehány pap közül méltán elvárható volna, hogy többen pályázzanak. Úgy kell lenni, hogy a feladat nem olyan könnyű, milyennek első pillanatra látszik. A pályadij kitűzése abszolut becsű munkát kiván népszerű nyelven. Mind a kettő elég súlyos követelmény. Aztán kitűzi a textust is. Ezen változtatni kellene. Igaz, hogy pályázatoknál rendesen bevett szokás a tétel kitűzése, habár az ellenkezőre is van elég irodalmi példa. Rá kellene bízni a pályázóra a tétel megválasztását: vezessék őt lelke, tanulmányai, érdeklődési köre, egyénisége s a gondjaira bizott nyájának lelki szükséglete. Hátha jobb eredményt szülne ez a módosítás?

Egyébként a főtanács a rendes kérdésekkel foglalkozott, hivatalnokokat, tanácsosokat választott, az egyház gazdasági és pénzügyi dolgait vette számon s beható érdeklődéssel foglalkozott a tanügyi jelentésekkel. Ezekre nincs miért részletesebben kitérnünk. Az érdeklődő mindez ügyeket részletesen áttanulmányozhatja a már megjelent terjedelmes jegyzőkönyvből. Csupán egy adminisztrativ természetű újításra mutatunk még rá röviden. Nemcsak a papirhiány és ebből folyó árdrágulás, hanem a jó és gyors adminisztráció érdeke is követeli, hogy a főtanácsi határozatokat és utasitásokat — a pénzkiutalások kivételével — az érdekeltek, tisztviselők és testületek, a hivatalból megküldött jegyzőkönyvből tudomásúl vegyék, elintézzék s arról a felettes hatóságnak jelentést tegyenek. Ez a határozat feltételezi, hogy az illetők az ügyeket a jegyzőkönyv nyomán éber figyelemmel kisérik. Nem túlságos nagy követelmény. Ezt mindenkitől el lehet várni.

Ő Felsége búcsuja. Szeretett népeimnek igaz köszönetet mondok azért a hűséges szeretetért, amellyel irántam és Házam iránt ugy boldog napokban, mint súlyos időkben viseltettek. E ragaszkodás tudata jól esett szivemnek és abból meritettem erőt nehéz uralkodói kötelességeim teljesitéséhez.

Őrizzék meg ugyanezeket a hazafias érzéseket Utódom számára.

Hadseregemről és Haditengerészetemről is a meghatott köszönet érzelmeivel emlékezem meg bátorságáért és hűséges odaadásáért. Győzelmeik örömteljes büszkeséggel, az őket önhibájukon kivül ért balszerencse fájdalmas bánattal töltöttek el.

Abban a kitűnő szellemben, amely a hadsereget és a haditengerészetet, valamint mindkét Honvédségemet mindenkor lelkesitette, zálogát látom annak, hogy épen úgy, mint Én, Utódom is mindenkor számithat reájuk.

A király temetése. November 30-án d. u. 3 órakor temették el a királyt, népei mélységes részvéte mellett. Bécsben a Szent István templomban ment végbe a temetés, melyen a szövetséges államok uralkodói vagy személyesen vagy trónörökösük útján vettek részt. Vilmos császárt a temetés napján kötelességei máshová szólitották, de két nappal azelőtt megjelent a Burgban öreg atyai barátja és hű szövetségese ravatalánál és áldozott emlékezetének. Személyesen jelentek meg a bolgár, bajor és szász király, a trónörökös képviselte a német császárt és török szultánt. A magyar miniszterek teljes számban ott voltak, a főrendek és képviselők szintén nagy számban.

Itthon az ország minden városában és helyiségében, minden hitfelekezet templomában, minden iskolában gyászünnepélyt tartottak.

Az egyházi képviselő tanács november 24-én rendkívüli ülést tartott, melyet kizárólag a király emlékezetének szentelt. A püspök úr elnöki beszédjében szépen méltatta uralkodásának vezető gondolatait, kiváló emberi tulajdonságait. A beszédet a tanács egész terjedelmében jegyzőkönyvébe iktatta, fájó érzelmeinek és hálás emlékezetének megörökitéséül. A temetés napján az összes templomokban istentiszteletet rendelt el, az iskolákban a tanítás szünetelését és emlékünnepélyek tartását. Bécsben a temetésen az egyház képviseletében való megjelenésre báró Daniel Gábor v. b. t. t., gondnokot és ifjabb dr, báró Daniel Gábor egyházi tanácsost kérte fel. A kolozsvári gyászistentiszteleten az imát Ferencz József püspök úr, a beszédet dr. Boros György főjegyző mondotta. A kollégiumi ifjúság a gyászünnepélyt d. e. 11 órakor a díszteremben tartotta. Itt imát mondott Máté Lajos IV. éves papnövendék s emlékbeszédet tartott dr. Kiss Ernő tanár. Az ifjúsági dalkör az ünnepély elején és végén alkalmi gyász- és hazafias énekeket adott elő.

Károly király proklamációja népeihez.

Népeimhez!

Házammal és hű népeimmel együtt mély megindulással megrendűlve állok ama nemes uralkodó ravatalánál, aki közel 70 éven át viselte gondját a monarchia sorsának. A Mindenható kegyelme kora ifjúságában hívta a trónra őt. Erőt adott neki, hogy késő agg koráig súlyos emberi szenvedéstől meg nem ingatva és meg nem törve, kizárólag uralkodási tiszte és népeinek forró szeretete által az eléje szabott kötelességeinek szentelje magát. Az ő bölcsessége, belátása, atyai gondoskodása alkotta meg a békés együttélés és a szabad fejlődés állandó alapjait. Súlyos zavarok és veszélyek közűl jó és rossz időkön át ő vezette Ausztria-Magyarországot a béke hosszú, áldásos idején keresztűl a hatalomnak arra a polcára, amelyen ma, hű szövetségesekkel karöltve állja a harcot a mindenfelől reátörő ellenséggel szemben.

Viharos időben lépek őseimnek fenkölt elődöm által teljes fényében reám hagyott tisztes trónjára. A cél nincsen még elérve, nem tört még meg ellenségeimnek az a balhiedelme, hogy támadásaik folytatásával legyőzhetik, sőt szétrombolhatják a monarchiát. Egynek érzem magam népeimmel abban a hajthatatlan elhatározásban, hogy végigküzdjem a harcot olyan béke kiküzdéséig, amely biztositja a monarchia fennállását és zavartalan továbbfejlődését.

Büszke bizalommal számítok rá, hogy hős véderőm, népeim hazaszeretetére támaszkodva, hű fegyverbarátságban a szövetséges haderőkkel, Isten segélyével vissza fogja verni az ellenség összes támadásait és győzelmes befejezéshez juttatja a háborút.

Épen olyan megingathatatlanúl bízom abban, hogy monarchiám, amelynek hatalma benne egyesült, a két államnak régi törvényekben megírt, harcban és veszélyben újra megpecsételt, elválaszthatatlan sorsközösségében rejlik, be- és kifelé megedzve és megerősödve fog ebből a háborúból kikerűlni. És bízom abban is, hogy az összetartozandóság tudatától és mély hazaszeretettől

áthatva, a külellenség leverésére áldozatkész elszántsággal egyesült népeim együtt fognak működni a békés erőpótlás és megújhodás munkájában is, hogy a belső virágzás, fejlődés és megerősödés korszakát biztosítsák a monarchia két állama és a hozzájuk csatolt tartományok, Bosznia-Hercegovina számára.

Amidőn az ég kegyelmét kérném magamra, házamra és szeretett népeimre, a mindenható színe előtt fogadom, hogy őseim által reám hagyott örökségnek hű sáfárja leszek.

Mindent meg akarok tenni, hogy mielőbb elmuljanak a háború áldozatai és borzalmai.

Újból meg kívánom szerezni népeimnek a béke áldásait, amint ezt fegyvereink becsülete, államaimnak és hű szövetségeseimnek létérdeke és ellenségeink daca megengedi. Népeimnek igazságos, szeretetteljes fejedelme akarok lenni, az alkotmányt és törvényt tiszteletben kívánom tartani s gondosan fogok őrködni a jogegyenlőség felett. Állandó törekvésemet népeim erkölcsi és szellemi javának előmozdítására, a szabadság és jogrend oltalmára és arra irányítom, hogy a társadalom munkás tagjai számára becsületes munkájuk gyümölcseit biztosítsam. Elődömtől örökölt drága örökségem a korona és nép kölcsönös ragaszkodása és bizalma is. Magasztos, de súlyos uralkodói hivatásom kötelességeinek teljesítéséhez ebből merítek erőt. Ausztria-Magyarország elpusztíthatatlan erejébe vetett hittel, népeim iránt érzett mélységes szeretettől áthatva állítom életemet és minden erőmet a magasztos feladat szolgálatába.

Kelt Bécsben, 1916 november 21.

Károly s. k.

Gróf Tisza s. k.

Babérkoszorú a levegőből. Napilapok apró betűs hírben adják tudtunkra, hogy az angol repülők tisztességet tevének Bölcke repülő kapitány szellemének. Mikor megtudták a német főhadiszállás hivatalos értesítéséből, hogy német ellenfelük hősi halált halt, fölszállottak a német front mögé. De nem bombákat dobtak le, hanem egy gyönyörű babérkoszorút, Bölcke hadi sírjára szántat. Nem tudjuk, eljutott-e a koszorú a Bölcke sírjára. De úgy érezzük, hogy az ellenfélnek ez az emberi nemes gesztusa beletalált a szivekbe. Valami melegség árad el az ember lelkén ennek a kicsinyke hírnek az olvastán. Lám, az iszonyatos öldöklés kíméletlen vadságai közepette is az ember egy pillanatra magához tér, megtalálja jobb énjét, lelke mélyén azt az emberi vonást, amelyet a háború látszólag örökre eltemetett. És e jobb én szavára hallgatva a lezuhant repülőben nem az ellenfelet látja, aki annyi társat szedte le, hanem az érző, a törékeny embertársat, aki élettelenül terül el szétroncsolt testtel és kiloccsant agyvelővel a gyepen. Lehetne az angol repülők ez emberi tettét a letűnt lovagkor egy itt felejtett allürjének is tekinteni. Nekem azonban jobban esik hinnem, hogy a szeretetnek és részvétnek egy mélyen emberi nyilvánulása ez. S csak az fáj, hogy nem általános: hogy nem ragadja meg az egész világon a lelkeket, mint egy vészes epidémia. Ha járvánnyá lenne, akkor remélni lehetne, hogy megszűnik már ez az emberpusztítás, amelytől vajjon ki tudná megmondani, hogy miért kell lenni és miért nem szünhetik már meg?

Leibniz halálának 200-dik évfordulója. A f. év november 14-én volt Leibniz halálának 200 éves évfordulója. A nagy polihistor fordulópontot jelent a bölcsészet történetében. Az ő szelleme betetőzte, elmélyítette azt a munkát, melyet az őt megelőző évszázadok nagy gondolkodói, különösen pedig Aristoteles végeztek, egyúttal azonban csodálatos éleslátással előre vetette pillantását s megsejtette látnoki erővel mindazokat a nagy problémákat, melyek napjaink gondolkodóit a legintenzivebben foglalkoztatják. „Megsejtette", — mert Leibniz rhapszodikus munkássága a genialis eszmék valóságos tárháza ugyan, de nem részletes és rendszeres kidolgozásban, hanem korának egyik vagy másik jeleséhez írott levelében itt-ott elszórtan. S még ezeket sem ismerjük mind; műveinek igen nagy része még nincs kiadva, nap-nap után kerűlnek napvilágra értékes adatok a hannoveri kir. könyvtárból. A nagy terv, mely a porosz tud. akadémia kezdeményezésére a külföld kiválóságainak bevonásával Leibniz *összes* műveinek új kiadását tervezi, úgy látszik, még nem készűlhetett el. Pedig a tudományos világnak erre nagy szüksége van, nemcsak Leibniz gondolatvilágának egységes és teljes áttekinthetősége végett, hanem magáért a tudományos kultura kedvéért, a filozófálásért!

Leibniz az a filozófus, akinek lelkét a tudományos világnyelv ideájától (characteristica universalis) elkezdve, a mathematika, physika, metaphysika, logika, erkölcstan és csodálatosképen a teológia — összes vitás kérdései rezgésbe hozzák. Minthogy, mint a Theodicea kifejezésre juttatja, a kereszténység tanai a helyesen megállapított bölcselet tételeivel nem ellenkezhetnek, érthető, hogy Leibniz bölcseletében csaknem mindenütt találkozunk teológiai természetű fejtegetésekkel.

Az isten fogalmának kialakítása és felfogása azonban nála nem dogmatikus ötlet, hanem tudományos szükségképpeniséggel megalapozott postulatum, amely elől a gondolkodás nem térhet ki. Csak a monadologia bizonyítására hivatkozunk. „Okvetlen szükséges" — úgymond Leibniz, — hogy a dolgoknak utolsó oka egy substanciában legyen, melyben a változások részletei csak eminenter vannak meg s ez az, amit Istennek nevezünk. Mivel tehát ezen substancia elégséges oka az összes egyes dolgoknak, melyek minden részletükben összefüggnek, „*nem létezik több egy istennél és ez az Isten elég*".

Az isten lényege: a tevékenység, még pedig tiszta tevékenység, „actus purus", melyet nem zavar az anyag passivitása. Ez a tiszta tevékenység abban áll, hogy isten a világot egyetlen pillanatban a legkisebb részletig átfogja s őrködik azon világharmónia fölött, mely a mindenség minden részletét alkotja s melynek legkisebb megzavarása, az egész világ összhangját megbontja.

Isten gondolata Leibniz rendszerének természetes befejezése. Hiszen a folytonos és örök tevékenység következtében minden monas magában hordja a végtelenséget s így mindenik a maga kicsiny körében az egész mindenséget képviseli, épp úgy, mint az istenség. Míg azonban ezeket [illegible] az anyagiság passiv ereje, — az isten ettől ment. S így tulajdonképen csak ő a végtelen. Azért feléje törekszik minden lény, [illegible] Azért mondja Leibniz: „az én rendszerem abban [illegible] monas a mindenség egy pontja és hogy minden szellem az istenség utánzata"

Leibniznak minden tudományosság köszönhet valamit, ha nem is készet és kidolgozottat, de legalább egy szikrát, mely előre világít bele jövő évszázadok munkájába. Egyik vezére az emberi szellem igazságért vívott évezredes küzdelmének s így a fegyverek csörgése közt is méltó megemlékezni róla.

Erdély újraepítése. A betörő oláh horda által okozott kár — szerencsére — nem olyan nagy, amint az első napok rémületei közben hallottuk. Ezt a kárt tetézték nagyon sok helyt saját katonaságunk és a menekülők. Az oroszok kárpáti betörése és kiűzetése után a magyar sajtó és társadalom azonnal megmozdult és kiadta a jelszót, hogy fel kell építeni a kárpáti falvakat, szebbben, egészségesebben, mint valaha voltak. Az otthonukból kiűzött székelyeknek az első segélyt a magyar társadalom, melynek a lelkiismeretét a sajtó csodás erővel ébresztette fel, megható módon nyújtotta. Rövid néhány nap alatt sok százezeret adott össze, hogy az első napok váratlan lelki megrázkódtatásait s az inség kinjait elviselhetővé tegye. Most már a visszatérés nagyobb részén is túl vagyunk. De még sem a társadalom, sem az állam nem tett kezdő lépéseket aziránt, hogy a lelkekben és anyagiakban okozott kár pótoltassék. A megrendült népiélek erkölcsi egyensúlyának és összhangjának helyreállításában a papságra vár a legelső és legsürgősebb feladat. És nemcsak hiterősitő, hanem nemzetépitő munkát teljesit az a pap, aki most — e nagy nemzeti megpróbáltatás nehéz napjaiban — a lelkeket Istenhez emeli s a bizalomnak és ragaszkodásnak erős szálaival kapcsolja ahhoz a földhöz, amelyről csak most tudtuk meg, mennyire nincs számunkra más hely e világon, mikor — majdnem elveszítettük.

Magyar tanítók a háborúban. A háború kezdete óta katonai szolgálatot teljesít 2481 állami tanító. Nem állami tanító és tanítónő az országban van összesen 26.000. Ebből hadbavonult és katonai szolgálatot teljesit 13.600. A hadbavonult tanítók létszáma e szerint 16.081. Ezek közűl elesett 360, hadifogságba jutott 106, kitüntetést kapott 111, még pedig vaskoronarendet kapott 1, vaskeresztet 1, signum laudis-t 6, arany vitézségi érmet 6, nagy ezüst vitézségi érmet 23, kis ezüst vitézségi érmet 49, bronz vitézségi érmet 12, koronás ezüst érdemkeresztet a vitézség szalagján 9, hadiékitményes katonai érdemkeresztet 2, vasérdemkeresztet a koronával a vitézség szalagján 2 tanító.

Az összes tanítóknak több mint fele teljesít hadiszolgálatot. Vajjon nélkülözhetjük mi ezeknek a népnevelő munkáját odahaza az iskola falaközött, hogy ilyen nagy százalékban kellett nekiek bevonulni? Nem szenvedünk-e helyrehozhatatlan kárt a népnevelés terén, ha olyan hosszú időn keresztűl tanító nélkűl hagyjuk az iskolát?

A budapesti egyetem népessége. A budapesti egyetem múlt évi beszámolójából közlünk egy néhány adatot. Az I. félévre 5409 hallgató iratkozott be. Vallás szerint így oszlanak meg: r. katolikus 2115, izraelita 2113, görög

katolikus 120, görög keleti 120, református 559, ágostai evangelikus 357, unitárius 15, mohamedán 1, felekezetnélküli 3. A II. félévben a hallgatók száma 4920 volt. Vallás szerint a fennebbi sorrendben 1988, 1851, 119, 123, 521, 301, 11, 1, 5. Karok szerint: a hittudományi karon 107, 104, a jog- és államtudományi karon 2178, 1911, orvostudományi karon 2178, 1946 orvostanhallgató, 48, 25 gyógyszertanhallgató, a bölcsészettudományi karon 902, 877. Ezek a néma számok nagyon beszédesekké válnak, ha meggondoljuk, hogy a római katolikusok a polgári népesség 52·1%-át, az izraeliták 4·5%-át teszik; az egyetemi hallgatóknak pedig amazok 40·4%-át, ezek pedig 37·6%-át. Nem nehéz megjövendölni, hogy a jövendő magyar intelligencia körében a különböző vallásfelekezetek milyen arányban lesznek képviselve. És érdekes volna tudni, hogy vajjon az izraeliták a frontokon is ilyen erős képviseletben jelennek meg? A folyó 1916/17. isk. évben a hallgatók száma 3913; a bölcsészettudományi karon 958. Ezek közűl nőhallgató 465. A nőhallgatók száma a tavaly óta 108-al emelkedett.

Ötödik hadikölcsön. Ötödször fordul a magyar állam a magyar közönséghez, hogy kölcsönével segítsen előteremteni azokat a nagy összegeket, amelyek a háború sikeres folytatásához és dicsőséges befejezéséhez okvetetlenűl szükségesek. Emlékezünk, hogy a háború elején a nagy német szövetségest minden egyebek között az első magyar hadikölcsön jegyzés szép eredménye lepte meg legkellemesebben. Valljuk meg őszintén, ez az eredmény meglepett bennünket is, a magyar közvéleményt. Hiszen addigi pénzügyi politikánk nem volt ahhoz szokva, hogy kölcsönért az állam polgáraihoz folyamodjék. S a magyar közönség bizalma sem volt a nép széles köreiben ilyen pénzügyi míveletek iránt eléggé felköltve. A háború sok tanúlsága között egyike a legkellemesebbeknek az, hogy az államnak ezután nem kell külföldi kölcsönhöz fordúlnia; a népre nézve pedig az, hogy verejtékkel szerzett pénzét legbiztosabban és leghasznosabban nem a ládafiában helyezheti el és gyümölcsöztetheti, hanem az államnak adandó kölcsön utján. Nemcsak hazafiasan cselekszik tehát, aki minden nélkülözhető pénzét hadikölcsönbe fekteti, hanem saját maga vagyoni érdekeit is legjobban szolgálja. Hiszen a kölcsön feltételei olyan kedvezőek a kölcsönadóra, hogy ilyen kedvező feltételeket máshol sehol sem érhet el. Reméljük, hogy az állam felhívása nem fog most sem részvétlenséggel találkozni. Úgy értesültünk, hogy az egyház erre a hadikölcsönre egy millió koronát jegyzett.

A halotthamvasztás Németországban. A halotthamvasztás hívei megállapították azokat az elveket, melyeknek alapján a kérdést törvény rendezhetné. Ezek az elvek a következők: a hamvasztás és elföldelés teljesen egyenjogú temetési szokások. A hamvasztás csak e célra épített és berendezett krematoriumban történhetik. Engedélyt krematorium felállítására csak politikai vagy egyházi közösség kaphat. Krematorium csak emberi tetemek elhamvasztására használható, a hamvakat felírással ellátott edényben kell megőrizni. A hamvasztáshoz orvosi és halottvizsgálati bizonyítványok alapján az engedélyt a rendőrhatóság adja meg. Erőszakos halál esetében az elham-

vasztás csak az ügyészség engedélyével történhetik meg. Ha a halott életében kívánta, hogy elhamvasztassék, a temetésre kötelezettnek a hamvasztásra irányuló kérelmét okvetlenül elő kell terjeszteni.

Özvegy Lőrinczy Sándorné, szül. Kacsó Katalin f. évi nov. hó 13-án, életének 65, özvegységének 2-ik évében Tordán elhunyt. Halála egy nagy családot borított gyászba, melynek fáradhatatlan gondosságával őrző angyala volt. Áldott jó szíve tele volt övéi iránti szeretettel és figyelmes gyöngédséggel. Kedvesei áldják emlékezetét.

Özvegy abrudbányai Abrudbányay Béláné, szül. Engländer Borbára, m. kir. erdőigazgató özvegye f. évi dec. hó 4-én életének 72, özvegységének 26 évében hosszas szenvedés után csöndesen elhunyt. Nagy család és kiterjedett rokonság gyászolja az elhunytat.

Egyed Ferenc nyug. unitárius lelkész, egyházi tanácsos, az Emke alapító tagja, életének 80. évében Homoródszentpálon dec. hó 5-én elhunyt. Az elhunyt mint apa páratlan jóságával és szeretetével, övéinek boldogságát munkáló gondosságával, mint ember tiszta jellemmel, mint lelkész az Úr igéjének szóval és példaadással való hirdetésével emelt magának tartós emléket.

A középiskolai ifjúság elókészitése a katonai szolgálatra. A múlt év ezirányú munkássaga örvendetes eredményeket mutat s ezért a miniszter ez évben is tanfolyamokat szervez mindenütt, ahol ez a szervezés a háborús viszonyokból folyó nehézségekbe nem ütközik. Ez a katonai előkészítés a testgyakorlást nem teszi feleslegessé, csak kiegészíti s ezért a testnevelés tantervszerű anyagát korlátozni nem szabad. Az előkészítés 60-as csoportokban történik a VI–VIII. o. tanulókkal. Az előkészítés tananyaga részint katonai, részint orvosi. Altisztek nem alkalmazhatók, csak intézeti, esetleg idegen tanerők. A tanfolyamot 3 fél és 2 egész napi kirándulás egészíti ki.

Hibaigazitás. Közlönyünk 4. füzetének 195 lapján az első mondatba hiba csúszott be, melyet ezennel helyreigazitunk: Rousseau nem *Pontal*, hanem *Marion* kisasszonyt vádolta meg a rózsaszínű szalag ellopásával.

A reformáció jubileuma. A hazai evangelikus egyházak a jövő évben a reformáció 400 éves jubileumát akarják megünnepelni. Az ünnepség módozatainak megállapitására kiküldött bizottság elkészült javaslatával. Az ev. egyház egyetemes közgyűlése már foglalkozott is a kérdéssel. A javaslat szerint a jubileumi istentiszteletek rendje a helyi szokásokhoz alkalmazkodik, ideje okt. 28., 31. vagy november 4-e. Lényeges azonban az, hogy Luther „Erős vár a mi Istenünk“-et mindenütt énekeljék és a lelkészek a püspökök által kitűzött textusokról prédikáljanak. Az istentiszteletet hálaadó

ének fejezi be és úrvacsorát is osztanak. Azután egyházi közgyűlést tartanak és egyházi közcélokra adományokat gyűjtenek. A d. u. istentiszteleteken felolvassák az ágostai hitvallást, melyet magyar, német és tót nyelven kiosztás végett kinyomatnak. Az ifjúság részére külön Luther-ünnepélyeket tartanak. A javaslat nem találkozott általános helyesléssel. Kifogásolták, hogy miért marad szerényen szűk egyházi körben, hogy az istentiszteletet úrvacsorával köti össze, melynek magába szálló áhítata nem tűri az ünneplés zaját és hogy miért kell a papnak püspöki textusról prédikálni. Úgy látszik, a terv módosításokon fog keresztűl menni.

Olvasóinkhoz! Közlönyünk szept.—okt. száma nem jelenhetett meg a maga idejében. Most ez év utolsó *kettős* füzetében kapja azt is az olvasó. A késlekedés oka egyfelől speciális erdélyi viszonyainkban van, másfelől abban a szomorú tényben, hogy olvasóink igen jelentékeny részének az oláh betörés miatt otthonából menekűlnie kellett s füzetünkkel amúgy sem tudtuk volna nagy részüket ideiglenes hajlékukban megtalálni. Elnézést kérünk szíves olvasóinktól a késedelemért, amely tőlünk nem függő okokból származott. Reméljük, hogy jövőben ilyen okok miatt többé nem fog késni lapunk.

Olvasóinknak, akik közűl sokan ették a hontalanság keserű kenyerét boldogabb és szebb karácsonyi ünnepeket kívánunk!

Béke-ajánlat. 1916 december 12-e éppen olyan korszakos dátuma lesz a világháborúnak, mint volt 1914 julius 27. Amit az emberiség milliói oly régóta és oly epekedve várnak, már megtörtént: az első felhivás a középhatalmak részéről a béketárgyalások megkezdésére. A sanyargó emberi szívet megváltó béke beköszöntéséig lehet, hogy hosszu út vezet. De mint a pünkösti szentlélek eljövetele, úgy szállotta meg a lelkeket az első hír édes érzése. Hiába, a lélek nem a gyilkolásra, szeretetlenségre, az embertárs gyülöletére van teremtve. Természetes állapota nem a bellum omnium contra omnes, hanem az egymást megértő, segítő, egymásra boruló szeretet. Ezt ideig-óráig mesterségesen elfojtani lehet, de kiölni nem. Sokáig, tulságos sokáig tartott a lelkeknek ez a mesterséges elzárása az emberiség érzelmei elől. De mint a tulságosan fütött kazán kirobbant végre s milliók szívét boldogság árasztotta el, hisszük, nemcsak a mi sorainkban, hanem ellenségeink között is, Pedig ennek az emberséges elhatározásnak, hogy nyugalom és béke térjen már a szívekbe és békés munka a családi hajlékokba, találkoznia kell ellenségeink vezetőinek megértő szándékával. S vajjon fog-e találkozni? Ha nem, akkor tovább fog folyni az embervér, tovább fognak pusztulni a kultura javai, több özvegy könyei fognak peregni és több gyászfátyol fogja komorrá tenni az utcák hangulatát. És folyni fog az embermészárlás tovább, mig minden ellenségünk ráeszmél, hogy ez a föd a mienk, örökre, elidegeníthetlenül mindaddig, míg egyetlen egy magyar él a világon. De a világtörténelem és a népek itélő széke előtt a felelősség áthárul rólunk, akik nemzeti létünk védelmére fogtunk fegyvert s azt vitézül és sikerrel csillogtattuk addig, mig az egész világnak megmutattuk, hogy nem vagyunk halálra váltak ; és elszámitották magukat azok a drága szomszédaink és szövetségeseink, akik temetésünk után az osztozkodásra készültek.

TARTALOM.

I. Önálló cikkek, tanulmányok.

II. Irodalmi értesítő.

III. Különfélék.